

A.R.MATNIYAZOV, B.YUSUFOV

**O'ZBEK TILINING SHAKLLANISH VA
RIVOJLANISH TARIXI**

Kitob quyidagi ko'rsatilgan
muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar
miqdori

--	--

m da

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASINING
DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH DEPARTAMENTI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O'ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI

A.R.MATNIYAZOV
B.YUSUFOV

O'ZBEK TILINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI TARIXI

Toshkent – 2023

Ushbu monografiya birlamchi yozma manbalar asosida o'zbek tilining ko'p ming yillik tarixiy rivojlanishini yoritib beruvchi ilmiy asardir. Unda miloddan oldingi davrlarda hozirgi O'zbekiston hududida yashagan, o'zbeklarning ajdodlari hisoblangan turkiy xalq vakillarining eng qadimgi yozma manbalarda keltirilishi bayon etilgan, ularning boshqa xalqlar tillariga ko'rsatgan ta'siri, ilmiy faktlar asosida o'zbek tilining tarixan shakllanish davrlari hamda rivojlanish bosqichlari tadqiq qilingan.

Monografiya O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli farmoni bilan tasdiqlangan "2020-2022-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasini 2020-2022-yillarda amalga oshirish dasturi"da belgilangan ustuvor vazifalari asosida nashrga tayyorlandi.

Mas'ul muharrir:

R.B.Mahmudov – filologiya fanlari doktori, katta ilmiy xodim

Taqrizchilar:

I.J.Yo'ldoshev – filologiya fanlari doktori, professor,
Q.Sh.Omonov – filologiya fanlari doktori, professor,
B.Abdushukurov – filologiya fanlari doktori, professor.

A 17 A.R.Matniyazov, B.Yusufov. O'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi tarixi. – Toshkent, 2023. – 136 b.

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Ilmiy kengashining 2022-yil oktabr oyi yig'ilishida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbek tilini rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari hisobidan chop etildi.

© Matniyazov A.R., Yusufov B. O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, 2023 (2022).

SO'ZBOSHI.....	4
1-BOB. O'ZBEK TILINING SHAKLLANISHI TARIXI: MILODIY XI ASRGACHA BO'LGAN DAVR.....	10
1.1. O'zbekiston hududida yashagan turkiy xalqlar haqida ma'lumot beruvchi manbalar.....	12
1.2. Turon va Xorazmda yozuv madaniyatining paydo bo'lishi.....	14
1.3. Til va yozuv masalasi.....	20
1.4. Chuvash tili va o'zbek shevalari orasidagi leksik parallellar.....	28
2-BOB. O'ZBEK TILINING RIVOJLANISHI TARIXI: MILODIY XI ASRDAN XV ASRGACHA BO'LGAN DAVRDA YARATILGAN ADABIY MANBALARNING O'ZBEK TILI RIVOJIDAGI O'RNI	48
2.1. O'zbek tili tarixiy taraqqiyoti va o'zbek etnonimi.....	48
2.2. Qarluq-xorazm adabiy tilida yaratilgan asarlar.....	54
2.3. Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari va xorazm turkchasi manbalari.....	87
2.4. O'zbek shevalari: substrat qatlam.....	92
Xulosa.....	97
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	101
Shartli qisqartmalar.....	125

SO'ZBOSHI

Hozirgi o'zbek tili uchta – qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq hamda o'g'uz lahjalaridan tarkib topgan. O'zbek tili genealogik jihatdan turkiy tillar qarluq guruhining qarluq guruhchasiga mansub deb qaraladi. Hozirgi o'zbek tili – turkiy tillarning qarluq guruhiga mansub tillardan; yangi uyg'ur tili bilan birgalikda qarluq guruhchasini tashkil qiladi¹.

Ilmiy adabiyotlar, qomus va ma'lumotnomalarda qayd qilinishicha, hozirgi o'zbek tiliga qarluq va qipchoq lahjasining Toshkent va Farg'ona shevalari asos qilib olingan. Tarixan hozirgi O'zbekiston hududida qadimdan turkiy xalqlarning eng yirik bo'g'inlari bo'lmish qarluq, qipchoq va o'g'uz qabilalari yashab kelishgan. Ushbu qabilalar pirovardida o'zbek xalqi va o'zbek tilining rivojlanishida muhim o'rin tutgan. Ammo o'zbek tilining shakllanish ildizlari juda qadim zamonlarga borib taqaladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi PF-4797-sonli Farmonida ta'kidlanganidek, "O'zbek tili qadimiy va boy tarixga ega bo'lib, uning shakllanishida miloddan oldingi va miloddan keyingi dastlabki asrlarda mintaqamiz hududida yashagan baqtriylar, so'g'diylar, xorazmiylar va boshqa elat va millatlar o'z ta'sirini ko'rsatgani haqida mavjud ilmiy manbalar dalolat beradi"².

Eng qadimgi davrlarda tarixan O'zbekiston hududida yashagan, asosan, turkiy tili o'troq, yarim o'troq va ko'chmanchi qabila va elatlarning o'zbek xalqi va tilini shakllanishiga qo'shgan hissasini birlamchi moddiy manbalar asosida tadqiq qilish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Ma'lumki, til tarixan o'zi mansub bo'lgan xalq, elat, qabila va urug'lar tarixi bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi – tarixan O'zbekiston hududining lingvogeografik areallari bilan bog'liq. Shu

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Т.: "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси", 2005. – 555-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016-йил 13-майдаги "Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида"ги Фармони // Халқ сўзи. – 2016. – 13-май.

ma'noda o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi tarixini Xorazm lingvogeografik areali doirasida tadqiq qilish yangi ilmiy natijalarni berishi mumkin.

O'zbek tili o'tmishda yaqin aloqada bo'lgan tillardan biri xorazm tilidir. Xorazm tili va yozuvi Markaziy Osiyo xalqlari tarixida ma'lum rol o'ynagan. Ammo, qadimgi xorazmliklar va xorazm tili, uning turkiy tillarga ta'sirini, undan o'zbek tili leksikasiga kirib qolgan elementlar fanda deyarli o'rganilgan emas. Biroq, o'zbek tili leksikasida, ayniqsa, xalq shevalari lug'at tarkibida bu tilning ayrim unsurlari saqlangan¹. Bu jarayonda, albatta, o'zbek tiliga boshqa tillarning bir tomonlama mutlaq ta'siri istisno qilinadi, hududda tillar va ellar o'zaro muloqot natijasida bir-birlariga ta'sir qilgani shubhasiz. Shu ma'noda, miloddan oldingi davrlarda O'zbekiston hududida yashagan turkiy tili xalqlarning boshqa el va elatlar tiliga ko'rsatgan ta'sirini yozma manbalar asosida tadqiq qilish fursati yetib keldi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishishi arafasida qabul qilingan "Davlat tili haqida"gi qonunning 16-moddasi sharhida Markaziy Osiyo xalqlarining, shu jumladan, o'zbek xalqining asrlar davomida arab alifbosi asosidagi yozuvdan foydalanib kelgani va bu yozuvda ko'plab ilmiy-tarixiy va badiiy asarlar bitilganini hisobga olib, ana shu yozuvni o'rganish uchun qanday shart-sharoitlar yaratilishi, hamda xalqimizni o'z tarixiy xazinasidan bahramand etish madaniy-ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan yirik ijtimoiy, siyosiy omil ekanligi bayon etilgan edi². Vatanimiz mustaqillikka erishgach, moddiy-ma'naviy merosimizning ajralmas qismi bo'lgan qadimgi yozma yodgorliklar – tarixan O'zbekiston hududida muomalada bo'lgan qadimgi til va ko'hna bitiklar, epigrafik, numizmatik va qo'lyozma manbalarni o'rganishga sharoit yaratildi. Shuningdek, oldingi ayrim fikrlarga tanqidiy yondashish, yangi aniqlangan ma'lumotlarni ilmiy muomalaga kiritish, o'tmishga faqat tarixiy va ilmiy nuqtayi nazardan xolisona baho berish bu borada ilmiy tadqiqotlar o'tkazish zaruriyatini belgilaydi.

¹ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: «Фан», 1981. – 95-бет.

² Абдулжаидов Г.А., Шоҳназаров Т. Ўзбекистон ССРнинг Давлат тили ҳақидаги қонунига шарҳлар. – Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 1990. – 20-бет.

Jahon turkiyshunosligida o'zbek tili tarixiga oid bir necha tadqiqotlar olib borilgan. A.N.Samoylovich¹, E.D.Polivanov², S.E.Malov³, A.K.Borovkov⁴, N.A.Baskakov⁵, A.M.Sherbak⁶ singari olimlar o'zbek tili tarixi va tasnifi, adabiy til tarixi, jumladan adabiy tilning shakllanishi va rivojlanishiga doir tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Ular amalga oshirgan aksar ishlarda o'zbek tili tarixi turkiy tillar tasnifi doirasida ko'rib chiqiladi. Ayrim ishlar o'zbek shevalari tasnifiga bag'ishlangan bo'lsa, ba'zi ishlarda o'zbek adabiy tili tarixi o'rganilgan. Bunda adabiy tilning shakllanish jarayoni turli tadrijiy davrlarga ajratilib, rivojlanish bosqichlari qayd qilinadi.

O'zbekistonda o'zbek tili tarixini o'rganish ishlari XX asrning 20-yillaridan boshlangan. Bugunga qadar o'zbek tili tarixi va o'zbek adabiy tilining shakllanishiga doir qator monografiya va kitoblar, oliy ta'lim muassasalari uchun o'quv qo'llanmalari nashr qilingan. Bu ishlar sirasiga G'.O.Yunusov⁷, O.Usmonov⁸, G'.Abdurahmonov, Sh.Shukurov⁹, U.Tursunov, B.O'rinboev, A.Aliev¹⁰, N.Rahmonov, Q.Sodiqov¹¹, G'.Boboyorov¹²lar tomonidan amalga oshirilgan ishlarni kiritish mumkin. O'zbek tili tarixini davrlashtirishda tadqiqotchilarning deyarli barchasi o'zbek tilining eng qadimgi, qadimgi va qisman eski davrlarini umumturkiy kesimda ko'rib chiqadilar. Bunga sabab,

¹ Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. – Петроград, 1922: ўша муалл. К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка. – Сборник «Мир-Али-Шер». – Л., 1929. – С. 1-23.

² Поливанов Е.Д. Этнографическая характеристика узбеков, выпуск 1. – Происхождение и наименование узбеков. – Ташкент, 1926. – 31 с.; ўша муалл. Материалы по грамматике узбекского языка, выпуск 1. – Введение. – Ташкент, 1935. – 48 с. (с приложением схемы классификации узбекских говоров)

³ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951.

⁴ Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров. – Известия АН Узбекской ССР. – 1953. – №5; ўша муалл. Лексика среднеазиатского тюркского языка XII-XIII вв. – Москва, 1963.

⁵ Баскаков Н.А. Тюркские языки. – Москва, 1960. – 248 с.; ўша муалл. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969. – 384 с.

⁶ Шербак А.М. К истории узбекского литературного языка древнего периода. – Сборник «Академику В.А.Гордлевскому». – Москва, 1953; его же. Грамматика староузбекского языка. – М.-Л., 1962.

⁷ Prof. Qazi Alim Junus. Ozbek lahçalarini tasnifda bir taçriba. – Toşkent: "Ozdavnaşr", 1935. – 66 b.

⁸ Усмонов О. Ўзбек тили масалалари. – Ўрта Осиё Давлат университети илмий асарлари тўплами. – Тошкент, 1957.

⁹ Абдурахмонов Ф., Шуқуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент, 1973.

¹⁰ Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. Дорулфунунлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари талабалари учун дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1995.

¹¹ Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi: filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009.

¹² Boboyorov G'. O'zbek tili tarixi – I (Eng eski chog'lari). – Toshkent: "Fan", 2022. – 176 b.

o'sha davrlarga oid yozma manbalar, asosan, toshbitiklar hozirgi O'zbekiston hududidan ancha olis bo'lgan hududlardan topilganligi sabab bo'lsa, ikkinchidan, turkiy tilli xalqlarning ko'plab yangi-yangi hududlarga uzoq davom etgan migratsiyasi sabablidir. Shuning uchun tadqiqotchilar toshbitiklarni umumturkiy yozma manbalar sifatida qayd etadilar. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'ot ut-turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarlari Markaziy Osiyoda yaratilganligi va bu asarlar tilining o'zbek tiliga yaqinligi o'sha davrlardayoq o'zbek tili shakllanishning yuqori bosqichida bo'lganligidan darak beradi. Turkiyshunoslar tomonidan o'zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishi tarixi yaxshi o'rganilgan va o'rganilmoqda. Ammo, o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishining eng qadimgi va qadimgi tarixini yetarli darajada o'rganilgan deb bo'lmaydi. Shu sababli biz o'zbek tili tarixini uchta katta davrga ajratgan holda o'rganishni taklif qilamiz:

Birinchii davr: O'zbek tilining shakllanish davri (miloddan oldingi qadimgi davrlardan milodiy XI asrgacha bo'lgan davr);

Ikkinchi davr: O'zbek tilining rivojlanish davri (milodiy XI asrdan XV asrgacha bo'lgan davr);

Uchinchi davr: O'zbek tilining taraqqiyot davri (milodiy XV asrdan hozirgacha bo'lgan davr).

Bunda har bir davr o'zbek tilining muayyan shakllanish, rivojlanish va taraqqiyot bosqichlarini qamrab oladi.

Mazkur monografiyadan ko'zlangan asosiy ilmiy maqsad birlamchi moddiy va yozma manbalar asosida o'zbek tilining ko'p ming yillik tarixini Xorazm lingvogeografik areali doirasida yoritib berishdan iborat.

Shu maqsadda biz o'zbek tilining ikkita muhim davrini Xorazm lingvogeografik areali doirasida o'rganishni maqsad qilganmiz:

1. O'zbek tilining tarixan shakllanish davri (miloddan oldingi davrlardan milodiy XI asrgacha);

2. O'zbek tilining tarixan rivojlanish davri (milodiy XI-XV asrlar oralig'i).

Dastlabki davr o'zbek tilini shakllanishiga tarixan bugungi O'zbekiston hududida yashagan xalqlar, elatlar hamda qabila va urug'larning ta'sirini ochib beruvchi manbalar tadqiqidan iborat miloddan oldingi davrlardan to milodiy XI asrgacha bo'lgan davr hisoblanadi. Keyingi davr bevosita arab yozuvi orqali o'zbek tilida yozilgan ilk yozma manbalar tadqiqidan tashkil topgan XI-XV asrlar oralig'idagi davrni o'z ichiga oladi.

Monografiyada quyidagi ilmiy muammolar atroflicha yoritilishi ko'zda tutilgan:

- o'zbek tilining tarixiy bosqichlarini davrlashtirish muammosi;
- miloddan oldingi va milodning boshlarida tarixan O'zbekiston hududida yashagan turkiy xalqlarni ilk yozma manbalardagi ma'lumotlar asosida o'rganish;
- miloddan oldingi davrlarda O'zbekiston hududida yashagan turkiy xalqlar tilining shumerlar tiliga ko'rsatgan ta'sirini ochib berish va O'zbekiston hududida yashagan turkiy xalqlar (o'g'uzlar va xorazm sheva vakillari) tili bilan bulg'or (chuvash) tili orasidagi munosabatni tadqiq qilish;
- qoraxoniylardan keyin yuzaga kelgan qarluq-xorazm tilining chig'atoy tiliga ta'sirini o'rganish hamda o'zbek tilining shakllanishida Alisher Navoiygacha bo'lgan davrdagi mahalliy til modifikatsiyalarini tahlil qilish.

Mazkur monografiyaga asos sifatida tarixan O'zbekiston hududida kechgan lingvistik jarayonlar, o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi bosqichlarini aks ettiruvchi ma'lumotlar hamda Xorazm lingvogeografik arealida yaratilgan ilk yozma manbalar keng tahlil qilindi va ular atrofida yaratilgan tadqiqotlar hamda ular haqidagi ilmiy ma'lumotlar umumlashtirildi, tanqidiy o'rganib chiqildi va tegishli xulosalar bilan umumlashtirildi.

Albatta, bu borada qilinadigan ishlar, amalga oshiriladigan ilmiy tadqiqotlar ko'лами juda keng, qo'lingizdagi ushbu ilmiy monografiya dengizdan tomchi desak xato bo'lmaydi. Shu bois, undagi ilmiy xulosalar ham

o'zbek tili tarixida mavjud bo'lgan muammolarga oid so'nggi nuqta degan nuqtayi nazardan yiroqmiz.

1-BOB. O'ZBEK TILINING SHAKLLANISHI TARIXI: MILODDAN OLDINGI DAVRLARDAN MILODIY XI ASRGACHA BO'LGAN DAVR

Turkiy xalqlarning kelib chiqishiga oid ma'lumotlarni mazmunan ikkiga ajratish mumkin: mifologik ma'lumotlar va tarixiy ma'lumotlar. Mifologik ma'lumotlar xalq og'zaki ijodi mahsuli bo'lgan dostonlar, payg'ambarlar tarixiga oid qissalar ichida kelgan ma'lumotlardir. "Avesto" kitobi, "O'g'uzxon" dostoni kabi yozma manbalar ham shular jumlasidandir. Tarixiy ma'lumotlar sirasiga toshbitiklar, podshohlar tarixiga doir nasabnomalar, xronologiyalar va tarix kitoblarida kelgan ma'lumotlar kiradi. O'rxun va Enasoy yodgorliklari, Behustun qoyatoshlari va Naqshi Rostam qabrtoshlaridagi bitiklar, shuningdek, Abu Rayhon Beruniyning "Osor ul-boqiya" asari, Alisher Navoiy, Munis va Ogahiyning tarix kitoblari o'zlarida tarixiy ma'lumotlarni jamlagan.

XII asrda yashab ilm-fan bilan shug'ullangan qomusiy olim Faxriddin Roziyning xorazmshoh Takashga bag'ishlab yozgan "Jomi' ul-ulum" asari "Ilm at-Tavorix" qismining birinchi bo'limi "Ajam mulkining podshohlari tarixida" deb nomlangan. Unda to'rt sulolaga mansub hukmdorlarning ismi va podshohlik muddati keltirilgan. Birinchi sulola, ya'ni peshdodiylarga 9 nafar podshoh mansub bo'lib, ularning yettinchisi Afrosiyobi turk hisoblangan. U Ibrohim alayhissalom tug'ilganidan 470 yil o'tgach, taxtga o'tirgan va 12 yil hukmronlik qilgan. To'rtinchi tabaqaga mansub sasoniy podshohlarning soni 30 nafardir. Ro'yxatda yigirma to'rtinchi podshoh Turon binti Parviz ismli ayol bo'lgani, u 1 yil va bir necha kun hukmronlik qilgani qayd qilinadi. Roziyning o'zi ushbu ma'lumotlarga shunday fikr bildiradi: "Ajam podshohlari tarixi agarchi har bir yerida xilof bisyordir..."¹.

¹ Roziy Faxriddin. Jomi' ul-ulum. - Toshbosma. - Toshkent, 1897; Matniyozov A.R., Avazbayeva U.O., Ismailova G.V. XII asr xorazmshohlar davlatida Tarix ilmi // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. - 2017. - №3. - 65-73 B.

“Ma’orif un-nasab” kitobida yozilishicha, “...Hazrati Nuh alayhissalom aloqalarni o’rnatganlar. Bu aloqalar turkiy xalqlarning etnografiyasi, lug’at to’fondin so’ng uch o’g’lig’a olamni uch qism qilib berdi. Andog’kim, Yofasg’a tarkibi, madaniyati va boshqa sohalariga o’z ta’sirini ko’rsatgan. Buning natijasi Turon zaminni berdi. Bu jihatdin Yofasni Abut-turk derlar. Va Eronni Somg’a o’laroq turkiy xalqlar tillari lug’at tarkibiga xitoy, fors, hind boshqa til berdi. Bu sababdin oni Abul-a’jam derlar. Va Hindustonni Xomg’a berdi. U guruhlariga oid so’z va birliklarning o’zlashishi, ayni damda, ushbu tillarga vajhdin oni Abul-hind derlar”¹.

Yana qayd etiladiki, “Yofas alayhissalomni ba’zilar payg’ambari mursal derlar. Va hazrati Nuh alayhissalomning ulug’ o’g’li derlar. Chun Judiy tog’ida hazrat Nuhning kemasi qaror tutdi. Hazrati Nuh Yofasni kun chiqar tarafning tamomi mamlakatlarig’a podshoh qilib yiborur bo’ldi. Yofas atosidin bir du’o tiladikim, har qachon yog’mur istab, avval ul du’oni o’qusa, yog’mur yog’g’ay. Nuh alayhissalom haq ta’olog’a o’g’li uchun munojot qildi. Darhol Jabroil kelib, “ismi a’zam”ni bir toshg’a yozib, Yofasg’a berdi. Ul toshni yada toshi va “hajar al-matar” derlarkim, turklar orasida holo ham ko’b bo’lur”². “...Oning sakkiz o’g’li bor erdi. Har o’g’lining avlodlari ko’b bo’lub, har qaysi o’z avlodi birla Turon zaminning bir tarafig’a borib, shaharlar bino qildilar. Yofasning o’g’ullarining otlari bu tururkim: Turk, Xazar, Suqlob, Chin, Kamori, Ming, Rus, Torx.

Muhammad bin Xovandshoh “Ravzat us-safo”ning beshlanji daftarida G’uz, Xalax, Sudsonni ham Yofasning o’g’lonlaridin debdur. Bu uch o’g’ul birla o’n bir o’g’ul debdur. Ammo bu muxtasar torixni ko’rgan va o’qug’on va eshitgan kishilarga arzimiz budurkim, Rivoyat qilurlarkim, Turk birlan G’uzkim, ikkilari birodar va oqo-ini erdilar. Yada toshi uchun orolarida kina va urish va bir-birlarin o’lturmak va qirmoq oshkoro bo’ldi³.

1.1. O’zbekiston hududida yashagan turkiy xalqlar haqida ma’lumot beruvchi manbalar.

Qadimdan Markaziy Osiyo hududlarida turkiy urug’ va qabilalar istiqomat qilishgan. Ular Xitoy, Eron, Hindiston va boshqa hududlarda yashovchi xalqlar bilan savdo, harbiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma’rifiy

¹ Sanoiy Bobojon. Ma’orif un-nasab. – qo’lyozma. – Germaniya (Staats bibliothek zu Berlin). – 23a varaq.

² Sanoiy Bobojon. Ma’orif un-nasab. – qo’lyozma. – Germaniya (Staats bibliothek zu Berlin). – 24b varaq.

³ Sanoiy Bobojon. Ma’orif un-nasab. – qo’lyozma. – Germaniya (Staats bibliothek zu Berlin). – 25-26a varaqalar.

aloqalarni o’rnatganlar. Bu aloqalar turkiy xalqlarning etnografiyasi, lug’at tarkibi, madaniyati va boshqa sohalariga o’z ta’sirini ko’rsatgan. Buning natijasi o’laroq turkiy xalqlar tillari lug’at tarkibiga xitoy, fors, hind boshqa til guruhlariga oid so’z va birliklarning o’zlashishi, ayni damda, ushbu tillarga turkiy so’z va birliklarning kirib borishi jadallashgan. Bu tabiiy holat, chunki hech bir til mustaqil va ma’lum qobiqqa o’ralgan holda rivojlana olmaydi. Shu sababli turkiy tillarning substrat qatlami muammosi eng muhim masalalardan biridir. Biz ushbu tadqiqot jarayonida substrat qatlam masalasiga ham biroz bo’lsa-da, o’z mulohazalarimizni ifoda qildik.

Turkiy xalqlarning paydo bo’lishi, o’zbek tilining eng qadimiy davrlari va turkiy tilning tarixiy qatlami, unga xos birliklar haqida bizga ma’lumot beruvchi birlamchi manbalar juda oz, mavjudlari ham qadimgi fors, so’g’diy tildagi matnlar, bitiklar va ayrim manbalar. Turkiy tildagi birlamchi manbalar, asosan, milodiy V-VI asrlarga oid. Bu esa miloddan oldingi davrlardagi turkiy tilni birlamchi manbalar asosida tahlil qilish imkoniyatini kamaytiradi va faqat qo’shimcha manbalardagi ayrim so’zlar (asosan, onomastik birliklar)ningina tahlil qilish imkoniyatini qoldiradi. Shu sababli turkiy tilning miloddan oldingi davrlariga oid tahlillarda biz, asosan, qo’shimcha manbalardan, xususan, “Avesto”, “Behustun yozuvlari” kabi manbalardan foydalandik.

“Avesto”

Turkiy xalqlar haqida ma’lumot beruvchi ilk yozma manbalardan biri “Avesto” kitobidir. “Avesto” uzoq vaqt davomida shakllangan: undagi ma’lumotlarning eng qadimgilari miloddan oldingi II ming yillikning oxiri – I ming yillikning boshlariga oid bo’lib, ular og’zaki tarzda avloddan-avlodga o’tib kelgan. E.Gersfeldga ko’ra, miloddan oldingi 527-yili yozilgan (Yasna 51, 15-19) memorial listda 240 nafar tarixiy shaxsning nomi keltirilgan. X.Nyuberg, ushbu hujjatning kengaytirilgan varianti (Yasht 13)ga asosanib, “Avesto”ni Orol dengizi va Yaksart daryosi oralig’idagi hududda yaratilgan deb hisoblaydi¹.

¹ Маковельский А.О. Авеста. – Баку. 1960. – С. 38.

I.M.Dyakonov, G.Videngren va J.Dyushen-Giyemenlar "Avesto" kitobi Xorazmda yaratilgan deb ta'kidlaydilar¹. E.Gersfeld esa, Eronveyj-Xorazm va Turonni bir o'lka sifatida qayd etadi².

Olimlarning ushbu fikrlariga ortiqcha izoh shart emas. Chunki, 1999-yilning noyabr oyida YUNESKO Bosh konferensiyasining 30-sessiyasida "Avesto" yaratilganligining 2700 yilligini dunyo miqyosida nishonlash haqida qaror qabul qildi. "Avesto" kitobining jahon madaniyati va dinlar tarixida tutgan o'rini hisobga olgan holda hamda YUNESKO qaroridan kelib chiqqan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2000-yilning 29-mart kuni "Avesto"ning 2700 yilligini nishonlash to'g'risida maxsus qaror e'lon qilindi. 2001-yilning oktyabr oyida O'zbekistonda xalqaro ilmiy konferensiya va tantanali bayram tadbirlari o'tkazildi.

"Avesto" kitobida turkiy xalqlarning, qabila va urug' nomlari, toponimlar hamda turonlik shaxslarning ismlari ham qayd etilgan:

Xiyaona (xionitlar) – xalq nomi. Xionitlar ("oq xunlar") bo'lsa kerak.

Qanxa – Eronning sharqidagi mamlakat nomi.

Arejatasp – turonlik xalqlardan birining boshlig'i deb qaraladi.

Asaban – Turon urug'laridan biring nomi.

Danu – Turon qabilalaridan birining nomi.

Qara – Turonning Asaban urug'idan bo'lgan jangchi.

Vara – Turonning Asaban urug'idan bo'lgan jangchining ismi.

Yoyshta – yosh turonlik o'smirning ismi; so'zma-so'z "yosh" degan ma'noni bildiradi. U Axtiya degan yaxshiy jodugarning 99 savoliga to'g'ri javob beradi va uning o'ziga ham savol berib, topolmagach, uni o'ldirgan.

Vandarmanish – Arejataspning ukasi.

Vareshava – Turonning Danu qabilasidan bo'lgan jangchining ismi.

Vaesaka – turonlik jangchi. Uning o'g'illari Qanxadagi jangda halok bo'lgan.

Yoyshti – Turonning Friyona urug'idan bo'lgan dindor.

Franxrasyan – Afrosiyobning "Avesto"da kelgan nomi. Turlar va Turonning podshohi.

Nereman (Narimon) – turkiy ism.

"O'g'uzxon" dostoni

Turkiy xalqlar haqida ma'lumot beruvchi turkologlar tomonidan chuqur tahlil va tadqiq qilingan manbalardan biri bu "O'g'uzxon" dostoni hisoblanadi. Aksar *mag'ul*, *o'zbek* va *turkmon* O'g'uzxon naslidan ekanligi qayd qilinadi. Dostonda O'g'uzxon bir yuz o'n olti yil hukmronlik qilgani aytiladi¹.

Markaziy Osiyo 555-yili Istami xoqon tomonidan g'arbiy turk xoqonligiga qo'shib olinadi². VI asrda g'arbiy turk xoqonligini tashkil topishi buyuk Xitoy devoridan tortib, Qora dengizgacha, Amudaryodan to yuqori Ishimgacha bo'lgan yerlarda turkiy lahjaning keng yoyilishiga olib keldi.

Har ikki manbaning ham turkiy tillar lug'at tarkibini, xususan, substrat qatlamni tahlil qilishdagi o'rni va ahamiyati katta ekanligi bugungi kunda ayrim o'zbek tili tarixiy qatlamiga oid tadqiqotlarda o'z tasdig'ini topmoqda³.

1.2. Turon va Xorazmda yozuv madaniyatining paydo bo'lishi

Turon-Xorazm hududlarida yashagan aholi tomonidan sillabik yozuv yaratilgan va mixxat negizida shumer tiliga tatbiq qilingan. Mixxatga moslashtirilgan bu yozuv keyinchalik butun Old Osiyoga tarqalgan. Mazkur davr miloddan oldingi II-I ming yilliklar oralig'ini tashkil qiladi.

Yozuv tarixida jumlaning dastavval tushunchalarga, keyinchalik so'zlarga bo'linishi ideografik yozuvni vujudga keltirdi. Piktogramma unsurlarga bo'linmay, tugal fikrni ifodalardi. Har bir tushuncha va muayyan buyum uchun maxsus belgi-rasm biriktirilgach, tartibga solingan belgilar tizimidan iborat ideografik yozuv paydo bo'ldi. Ideografiya atamasi yunoncha

¹ Sanoiy Bobojon. Ma'orif un-nasab. – qo'lyozma. – Germaniya (Staats bibliothek zu Berlin). – 41b varaq.

² Milodiy II asr boshlarida shimoliy Xunn davlatining g'arbiy chegarasi Orol bo'yilarigacha cho'zilgan va xunlar skif, sarmat va alan qabilalari bilan birga yashagan. Qarang: Г.Файзрахманов. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. – Казань, 2000. – стр. 60, 64, 92.

³ Mahmudov R. O'zbek tilida avestizmlar. Filol. fan. fals. doktori (PhD) diss. Urganch. 2020.

¹ Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. – Москва, 1982. – С. 12.

² Маковельский А.О. Авеста. – Баку, 1960. – С. 27, 28.

“tushuncha” ma’nosidagi *idea* va “yozaman” ma’nosidagi *grapho* soʻzlarida hosil boʻlgan.

Yozuv madaniyati rivojlanishi tarixidan ma’lumki, ushbu madaniyatga boʻlgan barcha xalqlardagi ilk yozuvlar – biri-biridan mustaqil tarzda taraqqiy qilgan. Turli predmet va harakatlarning tasviridan iborat, qandaydir bi-hodisaga, ayniqsa, oʻsha hodisaning tafsilotiga ishora qilib, uning mufasss lavhasini namoyon qiluvchi yozuv turlari – figurali, suratli yoki ideografik yozuv deb atalgan. Xalq va qabilalarning butun bir ommasini fikrni yozuvda ifodalashning mazkur ibtidoiy turidan foydalangan. Ba’zi xalqlar, yozuvning boshlikidan bugungi kunda ham foydalanadilar¹.

Rasmi yozuv – **piktografiyaning** qayerda tugab, ma’noviy yozuv **ideografiyani** qayerda boshlanishini aniq belgilash mushkul. Ming yillat **mobaynida** kechgan madaniy rivojlanish natijasida rasmi yozuvdan ideografik yozuvga oʻtilgan. Mazkur jarayon yangi belgilar – ideogrammalarni shakllantirish, mustahkamlash va ularni tizimga solish natijasida roʻy bergan. Ideografik yozuv takomillashib, ieroglif va gierogliflar tizimini, hamda mixxat yozuv turini yuzaga chiqardi. Boʻgʻinli, mukammal ieroglif tizimi Xitoyda hozir ham qoʻllanilsa, Misr gierogliflari tizimi, hamda Ossur-Bobil va Midiya mixxat yozuv turlari hozirgi tovush-xarf negizidagi yozuvni paydo boʻlishiga olib keldi. Bu jarayonda, hozirgi Oʻzbekiston hududida yashagan qadimgi xalq va elatlarning ham xizmati katta boʻlgan. Boʻgʻinga asoslangan mukammal yozuvning shakllanishida Old Osiyo xalqlari qatori Markaziy Osiyo, xususan, Turon-Xorazm hududi aholisining ishtiroki masalasi hali tekshirish, oʻrganish va tahlil obyekti boʻlmagan. Mazkur muhim masala yuzasidan alohida tadqiqot olib borish lozimligini qayd qilgan holda masalaning mavzumizga bevosita aloqador jihatlariga e’tibor qaratamiz.

Mix yoki ponachalarga oʻxshash chiziqli belgilarni loy taxtachalarga oʻyib tushirishdan iborat ideografik yozuv turi, miloddan oldingi III ming yillik

¹ Висоцкий Н.Ф. Несколько слов о следах употребления у нас фигурного письма. – Изв. ОАНЭ при Императорском Казанском университете, том VI, выпуск 2-ой. – Казань, 1888. – 3-бет.
14

boshlarida shumerlar tomonidan yaratilgan. Yuqori qismi mix boshchasiga, pastki qismi kamon oʻqining uchiga oʻxshash belgilardan tashkil topgan mazkur yozuvning keyingi shakllari mixxat nomi bilan yuritilgan. Ushbu yozuv – belgilarning oʻziga xos shakliga koʻra *mixxat* deb nomlangan. Mixxatning shumer va qadimgi bobil yozma yodgorliklarida aks etgan dastlabki shakli mixxatsimon belgilardan emas, balki ideografik xarakterdagi chiziqli figuralardan tashkil topgan edi. Qadimgi Xaldey xarobalari oʻrnida topilgan chiziqli xaldey yozuvining moʻjaz yodgorligi – mixxatning ilk namunasi hisoblanadi. Miloddan oldingi IV-III ming yillikka tegishli xaldey yozuvlari oʻzining shakllanishida sof ideografik xarakterga ega boʻlgan. Boshlangʻich ideografizmning koʻp sonli izlari, soʻnggi mixxat tizimida saqlanib qolgan. Qadimgi xaldeylar bu yozuv turini misrliklardan oʻzlashtirganlar¹.

Ideografik xarakterdagi mixxatda, har bir soʻz uchun dastlab alohida rasm qoʻllanilgan boʻlsa, keyinchalik alohida mixxatsimon kombinatsiyalar amal qilgan. Vaqt oʻtishi bilan oʻz nutqini falsafiy tahlil qilish orqali xaldeylar, soʻzlarni alohida boʻgʻinlarga ajratish orqali ideografik mixxatni boʻgʻinli tizimga aylantirdilar. Shu taxlit, oʻzlarining yozuv belgilari bilan toʻliq tushunchani emas, balki ma’lum boʻgʻinlar va ularning turli kombinatsiyalarini ifodalaganlar. Bunda ikki undosh orasidagi bir unlidan iborat murakkab boʻgʻinlarni ular ikkita oddiy boʻgʻinni qoʻshish orqali ifodalaganlar. Masalan, *mat* boʻgʻinini *ma-at* tarzida, *bir* boʻgʻinini *bi-ir* shaklida yozganlar.

Koʻpchilik belgilar, boʻgʻin mazmuni bilan oʻzining oldingi ideografik mazmunini ham birdek saqlab qolgan. Natijada oʻsha bir belgining oʻzi egallagan oʻrniga bogʻliq ravishda, goh ideografik, goh sillabik tarzda turlicha oʻqilgan. Har ikki holatda ham hech qanday oʻzaro umumiylikka ega boʻlmagan ikki xil tovush talaffuzi bilan oʻqilgan. Masalan, **𐎠𐎡** belgisi ideografik jihatdan “xudo” degan ma’noni anglatgan va ossurcha *ilu* tarzida talaffuz qilingan. Biroq, boʻgʻinli belgi sifatida, *an* tarzida talaffuz etilgan. Yoki **𐎠𐎡** ideogramma

¹ Шницер Я.В. Иллюстрированная всеобщая история письмен (съ 155 рисунками и 19 отдельными таблицами, печатанными красками и золотомъ). – СПб.: Издание А.Ф.Маркса, 1903. – 69-70-стр.

sifatida “ota” ma’nosini anglatgan va *abu* tarzida o’qilgan, biroq sillabik belgi sifatida *at* tarzida talaffuz qilingan.

Shu tarzda biz, bu yerda aynan bir yozuv belgisining ideografik va bo’g’inli talaffuzi orasidagi nomuvofiqligi keltirib chiqargan farq tufayli juda g’aroyib hodisa bilan to’qnashamiz. Haqiqatan ham, ideografik jihatdan “ota” ma’nosini anglatgan va *abu* tarzida o’qilgan 𐎠𐎡 belgisi, sillabik belgi sifatida qo’llanilganda *ab* deb emas, balki *at* deb talaffuz qilingan. Yoki “xudo” ma’nosini anglatgan va ossurcha *ilu* deb o’qiladigan 𐎠𐎡 belgisi, sillabik jihatdan *il* deb emas, balki *an* deb talaffuz qilingan. Bu hodisa mixxatning kelib chiqishiga bog’liq ravishda juda oddiy izohlanadi. Yuqorida ta’kidlanganidek mixxat yozuvi akkad yoki shumer xalqlari tomonidan ixtiro qilingan va Bobildagi olib kelingan. Mazkur xalqlarda belgilarning ideografik va sillabik ma’nolari o’rtasida farq bo’lmagan: har bir belgining bo’g’in ifodasi uning ideografik ifodasining boshlang’ich bo’g’inini hisoblangan. Masalan, 𐎠𐎡 belgisi sillabik jihatdan ularda *an* tarzida o’qilgan, chunki ideogramma sifatida bu belgi ularda “xudo” ma’nosini anglatgan va *an-nap* tarzida talaffuz qilingan. Yoki 𐎠𐎡 belgisi sillabik jihatdan *at* deb o’qilgan va ideografik jihatdan “ota” ma’nosini anglatib, *at-ta* tarzida talaffuz qilingan. Bu yozuv bobilliklar va ossuriylar tomonidan o’zlashtirilganda, ular belgilarning sillabik va ideografik ma’nosini ham o’zlashtirganlar. Bunda belgilarning sillabik talaffuzini aslicha qoldirib, ideografik ma’nosini esa o’zlarining somiy tillariga ag’darganlar. Belgilar talaffuzidagi ikki xillik ushbu holat tufayli yuz bergan¹.

Miloddan oldingi III-II ming yilliklar oralig’ida shumer tilida paydo bo’lgan sillabik yozuv fonografiya rivojidadagi birinchi bosqich hisoblanadi. Sillabik yozuvning shumer va qadimgi babil xatidagi ilk shakli mixxat belgilaridan emas, balki ideografik xarakterdagi chiziqli figuralardan tashkil topgan edi².

Shumer mixxati akkadliklar (bobilliklar va ossuriyaliklar) tomonidan o’zlashtirilgan va qayta ishlab chiqilgan. Juda murakkab, chalkash va noqulay bo’lgan bu yozuv turi miloddan oldingi II-I ming yilliklar davrida oldin bobilliklarga, ulardan xett, ossur, elam, kappadokiy, oriyoaldi armanlari (urart), hamda forsarlarga, umuman, butun Old Osiyoga o’zlashgan va ularning tillariga moslashtirilgan. Bobildagi bir qancha mixxat yozuvlari, krit va g’arbiy som yozuvlari “undosh+har qanday unli” birikmasi tarzidagi bo’g’in ifodalovchi belgilarga ega bo’lgan. Mixxatning bu turi xarf-tovush – bo’g’in yozuvlariga ancha yaqinlashib, kelgusida shunday yozuvlarning paydo bo’lishiga asos bo’lgan. Dastlab Bobilda qo’llangan bo’g’inli mixxat yozuv turini ixtirochilari akkad hamda sumir (shumer) xalqlari Turon va Xaldeyning tub aholisi hisoblangan. Akkad yoki sumirlar asli turonlik bo’lib, ular *kushit* lahjasida so’zlashganlar. Kushit lahjasi yoki shu lahja asosida mixxatda yozilgan so’zlar borasida fikr yuritishdan oldin, shumer tilida yozilgan bo’g’inli mixxat matnlaridan aniqlangan va oltoy tillari oilasiga mansub turkiy tillarda ham o’xshash analoglari mavjud so’zlariga to’xtalamiz.

Shumer tili va turkiy tillar orasida o’zaro qarindoshlik mavjudligi haqida ilk bor fikr bildirgan nemis olimi F.Gommel shumer va turkiy tillardan 350 taga yaqin o’xshash so’zlarni aniqlagan edi. Shundan so’ng, shumer tilini o’rgangan ko’pchilik tilshunoslar uni oltoy tillari bilan taqqoslaganlar va shumer tili hamda oltoy tillari orasida bir qator o’xshashliklar borligini aniqlaganlar. Jumladan, S.P.Tolstov, shumer tili ko’p jihatdan Oltoy til guruhiga mansub turkiy tillarga o’xshashligini ta’kidlaydi¹. Masalan, shumer. *dingir* - “xudo”, turk. *tānri* - “xudo, osmon”; shum. *Ai* - “oy ma’budi”, turk. *ay* - “oy”; shum. *dag* - “tosh”, turk. *daş* - “tosh”, *day* - “tog’”; shum. *gus, gun* - “uch, o’n”, turk. *uç, on* - shu ma’noda², shum. *ab* ~ turk. *āb* “uy”³, *gur* - mo’g’. “xalq” (go’rxon, o’n o’g’ir,

¹ Шницер. Иллюстрированная ... - 1903. - с. 72.
² Шницер. Иллюстрированная ... - 1903. - с. 69.

¹ Толстов С.П. Москва, 1948. - стр. 79.

² Hommel F. Ethnologie und Geographie des alten Orients. - München, 1929. - 21 s.
³ Nemeth J. Probleme der türkischen Urzeit: Analecta Orientalia Memoriae János Váncsa in Csoma de Kőrös Dedicata. Bibliotheca Orientalis Hungarica V. - Budapestini, 1942-1947. - 57-102 s.

fin-o'g'ir), shum. *gur* "o'lka". Shumer va turkiy tillar orasidagi o'xshashlik o'zaro ta'sir va so'z o'zlashish masalasini o'rganish hali ham davom etmoqda.

Shumer tili namunolari aks etgan mixxat yozuvi ta'kidlanganidek miloddan oldingi II-I ming yilliklar oralig'ida kushit lahjasida so'zlovchi Turonning tub aholisi tomonidan isloh qilingan. Bu lahjada so'zlashgan etnos ham kushit nomi bilan atalganini faraz qilish mumkin. Miloddan oldingi davrlarda Turon zaminda yashab, kushit lahjasida so'zlashgan etnos haqida manbalarda ma'lumot uchramaydi. Bizga kushitlar yoki ular sirasiga mansub bit toifaning miloddan oldingi II-I ming yilliklar orasida Turon zaminidan Old Osiyoga, aynan Mesopotamiyaga borib qolganligi ma'lum. Zikr qilingan davrda Turon o'lkasi – jo'g'rofiy jihatdan bugungi Orolbo'yi mintaqasiga to'g'ri kelgan. Mazkur mintaqa tarixan Xorazm vohasiga tutash hudud hisoblangan. Mahmud Koshg'ariy, Xorazmda turuvchi turklar XI asrda *كجت - köchät, kücät* nomi bilan yuritilganini qayd qiladi¹. "Qadimgi turkiy lug'at"da *kücät* – turkiy urug'lardan birining nomi sifatida berilgan². Bizningcha, "Devoni lug'otit turk" asarida *köchät* nomi bilan zikr qilingan xorazmlik turklar, fikr yuritilayotgan kushitlarning avlodi bo'lsa kerak. Shu ma'noda, Turon zaminida yashagan kushitlar, Turon-Xorazm onomastikasida o'z izini qoldirgan bo'lishlari mumkin. Biroq, bu borada aniqlagan ma'lumotlarimiz masalaga to'la oydinlik kiritmaydi. E'tiborlisi, *kushet* so'zi mo'g'ul tilida "tosh bitik, yodgorlik" ma'nosini anglatgan³.

Asli turonlik bo'lgan kushitlarning Xorazm hududi bilan bog'liqligi va ularning miloddan oldingi II-I ming yilliklar oralig'ida Bobilga borib qolganligi borasida shu davrlarga doir ma'lumotlarga asoslanib mulohaza yuritsa bo'ladi. Manbalarga ko'ra, Kaykovusning o'g'li Siyovush miloddan oldingi XIII asrda Xorazmga kelib joylashadi. Miloddan oldingi 1292-yili Siyovushning nevarasi Kayxisrav Xorazmda ilk davlat tuzgan va turk podshohlari ustidan hukmronlik

¹ Девону луғотит-турк. 1 том. – Тошкент, 338-бет.

² Древнетюркский словарь. – Москва, 1969. – стр. 323.

³ Бичурин И. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л., 1950. – стр. 502.

qilgan¹. Ushbu ma'lumot, turkiy xalqlarning bir guruhi Xorazm mintaqasida miloddan oldingi XIII asrda, ehtimol undan ham oldin yashaganligini tasdiqlaydi. Ayni ma'noda, Xorazm hind-yevropa va oltoy tillari oilasining lingvogeografik jihatdan tutash hududi hisoblanadi.

Kushitlar, S.P.Tolstov bir necha bor ta'kidlagan Xorazm va Mitanni davlati, shuningdek, Xorazmning Old Osiyoning xett, xurrit va kassit kabi xalqlari bilan kechgan o'zaro munosabati, qolaversa, migratsiya jarayoni natijasida Bobilga borib qolgan bo'lishlari ham mumkin². Farazimiz to'g'ri bo'lsa, bu miloddan oldingi I ming yillikning boshlarida, oltoy tili vakillarining, aynan turkiyzabon etnik bir guruhni Xorazmda istiqomat qilganligidan dalolat beradi.

1.3. Til va yozuv masalasi.

Chuvash tilining rivojlanish bosqichlari tarixan bulg'orlar va ularning tili bilan bog'liq. Bulg'or tili bugungi kunda o'lik til hisoblanadi. N.A.Baskakovga ko'ra, bulg'or areali Volgabo'yida lokallashgan bo'lib, ikkita qadimgi (bulg'or va xazar), hamda bir zamonaviy til – ushbu arealga xos bo'lgan qo'shni fin-ugor tillarining qo'shimchalari va eroniy substratni qamrab olgan chuvash tilidan iborat bo'lgan³. Shuning uchun biz dastlab bulg'orlar va xorazmiylar, bulg'or tili va xorazm o'g'uz tipidagi til va lahjalarning munosabati haqidagi bizgacha yetib kelgan ma'lumotlarni ko'rib chiqsak.

Bulg'or tili deganda tarixiy yodgorliklari milodiy V asrdan ma'lum bo'lgan va Azov bo'ylarida asos solingan Buyuk Bulg'oriyadagi o'n o'g'ur-bulg'or qabilalari ittifoqining tili tushuniladi. VII asrning o'rtalarida Buyuk Bulg'oriya davlati qulagach, bulg'orlar IX asrda slavyanlashgan dunay bulg'orlari va O'rta Volgabo'yi va Quyi Kama bo'ylarida o'zlarining davlatini

¹ Беруний Абу Райхон. Таълиқан асарлар. Тошкент, 1968. – 71-бет.

² "Assirologiya otasi" nomini olgan fransuz assirologi Yu.Oppert 1853-1854 yillarda Mesopotamiyaga uyushtirilgan fransuz ekspeditsiyasi natijalari aks etgan monumental asarining II tomidan o'rin olgan "Mixxat yozuvining Turondan kelib chiqishi" deb nomlangan bobida mixxat yozuvini somiy asosga ega emasligi to'g'risidagi mashhur gipotezasini ilgari suradi. Yuliy Oppert mazkur gipotezasini 1856 yilning 15 mayida ministrga yozgan rasmiy hisobotida ham keltiradi va shu orqali "sumerizm" teoriyasiga asos solgan. Qarang: Струве В.В. П.К.Коковцов как ассиролог // Эпиграфика востока. – 1953. – №8. – стр. 5.

³ Баскаков Н.А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская Тюркология. – Баку, 1982. – №3. – стр. 4.

qurgan (VIII-XV asrlar) Volga bulg'orlariga ajralib ketadi. Bulg'or tilining quyidagi mintaqaviy variantlari ma'lum:

–Dunay-bulg'or (“Bulg'or knyazlari nomnomasi”da aks etgan);

–Kuban-bulg'or (venger tilidagi turkiy o'zlashmalarning manbas hisoblanadi, Shimoliy Kavkaz run yodgorliklarida ham aks etgan);

–Volga-bulg'or (XIII-XIV asr epitafigalari hamda o'zlashmalarda (chuvash tilida ham, *muall.*) saqlanib qolgan)¹.

Dunay-bulg'or va kuban-bulg'or variantlari – ilk bulg'or; volga-bulg'or varianti esa, qad.-bulg'or, o'rta bulg'or, xun-bulg'or va volga bulg'or tili deb nomlanadi. Dunay-bulg'or varianti VII-IX asrlarda Bolgariyada, kuban-bulg'or varianti V-X asrlar oralig'ida Azov bo'yida, volga-bulg'or varianti esa, VIII-XII (XIV asr so'ngigacha epitafigalarda) asrlarda O'rta Volgabo'yi va Quyikamabo'yida muomalada bo'lgan. Dunay-bulg'or va kuban-bulg'or tillari haqida ishonchli ma'lumotlar yo'q. Aftidan, ular qabila tili maqomida bo'lganlar. Dunay-bulg'or tili namunalari “Bulg'or knyazlari nomnomasi”da va Bolgariya hududidagi toshda aks etgan bo'lsa, kuban-bulg'or tilining namunalari Elbursbo'yi run yodgorliklarida ifodalangan.

Volga bulg'orlarining ilk feodal davlati har xil qabilalarning tilidan tashkil topgan. Dastlabki davlat tuzilishi davrida bulg'or tili qabila tili sifatida namoyon bo'lgan. Umumbulg'or xalqining shakllanishi bilan (XI-XII asrlar) qator lingvistik va ekstralingvistik omillar natijasida umumturkiy tipdagi koynе hosil bo'lgan. Kuban-bulg'or matnlari turkiy run yozuvida, dunay-bulg'or matnlari kirill (run va yunon yozuvidagi epigrafik matnlar ham mavjud) yozuvida berilgan bo'lsa, volga-bulg'or matnlari arab yozuvida keltirilgan (bu yozuvlar qabrtoshlarda aks etgan). Arab yozuvi Volga turklariga O'rta Osiyo orqali kirib kelgan².

Volga bulg'orlariga oid ilk xabarlar o'rta asr geograf va sayohatchilari Ibn Fazlon, Ibn Xavqal, Abulhamid Andalusiy, Abu Abdulloh G'arnotiyning

asarlari keltirilgan. So'nggi ma'lumotlar, asosan, rus solnomalari va mo'g'ullar tarixiga bag'ishlangan asarlarda uchraydi. Bulg'orlar to'g'risidagi unchalik boy bo'lmagan ma'lumotlar epitafigalarda aks etgan¹.

Volga bulg'orlari haqidagi ilk yozma ma'lumot X asrning birinchi choragiga oid bo'lib, bu ma'lumotlar Ahmad ibn Abbos – Ibn Fazlonning kundaligida keltirilgan². Xalifa Muqtadirning buyrug'iga ko'ra, Ibn Fazlon va uning hamrohlari 921-yilning 21-iyunida Bag'doddan Bulg'orga yo'l oladilar. Ular Bulg'orga Xorazm orqali borishni maqsad qilgan edilar. Ibn Fazlon va uning hamrohlari o'sha yili Xorazmda qishlab, 922-yilning 11-may kuni Bulg'orga etib keladilar³. Ibn Fazlon Bulg'orga Kavkaz orqali emas, balki Xorazm orqali yo'l olgani e'tiborga loyiq. Bu holatga rus solnomalaridagi bulg'orlar va xorazmiylarga oid ma'lumotlar oydinlik kiritishi mumkin. Rus solnomalariga ko'ra, Bulg'or va Xorazmning o'zaro yaqin madaniy aloqalari bu ikki xalqning qarindoshligi bilan izohlanadi⁴. V.V.Bartoldning fikricha, xorazmiylarning savdo faoliyati g'arbga, to'g'rirog'i, shimoliy-g'arbga – o'sha paytda bulg'orlar va xazarlar yashayotgan Volga havzasiga qaratilgan edi⁵. Xazarlarga qaraganda, ularning yaqin qarindoshi bo'lgan Volga bulg'orlari Xorazm va islom madaniyati bilan yaqindan aloqada bo'lganlar⁶.

Bulg'or va Xorazmning o'zaro aloqalari borasida Abul Hasan Ali ibn al-Husayn Ali al-Mas'udiy (vaf. 956/957) keltirgan ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega. Mas'udiy “Muruj uz-zahab val-ma'odin al-javohir” asarida Bulg'ordan Xorazmga va aksincha Xorazmdan Bulg'orga doimo savdo karvonlari qatnab turganligini yozadi. Uning ta'kidlashicha, bulg'orlar bu yerlarda ko'chmanchilik qilayotgan turkiy qabilalarning hujumidan xavfsiraganlari tufayli Xorazmga Xuroson orqali borganlar⁷. Mas'udiy o'zining “Kitob at-tanbeh” (كتاب التنبيه) asarida xorazmlik savdogarlar yuk ortilgan katta

¹ Григорьев В.В. Россия и Азия. – СПб., 1876. – стр. 80.

² Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. – Изв. ОАИЭ, т. XVIII, вып. 1, 2, и 3. – Казань, 1902. – стр. 9.

³ Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. ... – стр. 14.

⁴ Бартольд В.В. Сочинение. т. V. – Москва: Наука. 1968. – стр. 66.

⁵ Бартольд В.В. О'sha asar. – стр. 61.

⁶ Бартольд В.В. О'sha asar. – стр. 65.

⁷ Известия о Хозарах, Буртасах, Булгарах, Мадьярах, Славянах и Руссах. – Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста. – Пер. Д.А. Хвольсон. – СПб., 1869. – стр. 163 (прим. 98).

Ибн-Даста. – Пер. Д.А. Хвольсон. – СПб., 1869. – стр. 163 (прим. 98).

¹ Хакимзянов Ф.С. Булгарский язык. – Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек, 1997. – стр. 47.

² Федотов М.Р. К вопросу о древнечувашской письменности // Советская Тюркология. – Баку, 1972. – №5. – стр. 109.

kemalarda savdo qilish uchun Volga orqali Bulg'orga borishlarini yozadi¹. Abu Zayd ibn Sahl al-Balxiy (850-934) "Ashkol al-Bilod" (اشكال البلاد) asarida bildirgan fikrlari ham shunga o'xshash. Uning so'zlariga qaraganda Jurjoniyan chiqqan karvonlar Amudaryoning Orolga quyish joyidan xazarlar yeriga boradilar². Balxiy, Bulg'ordan Xorazmga sotish maqsadida slavyanlar xazar va ularga qo'shni bo'lganlardan iborat qullar; suvsar, sobol, tulki va qunduz mo'ynalari jo'natilganini yozadi³. Balxiyning "Suvar al-Aqolim" asarida Amudaryoning o'ng sohilida daryoning Orol dengiziga quyilish joyida Jurjoniya shahri joylashgani, bu shahar o'g'uzlarning savdo manzili bo'lganligi ta'kidlanadi. Uning aytishicha, Jurjoniyan chiqilib, Jurjon (Gurgon), Xuroson va Xazarga borilgan⁴. Ushbu ma'lumotlar Abu Is'hoq al-Forisiy – Istaxriy (850-934) qalamiga mansub "Kitob Suvar al-Aqolim" asarida ham aynan uchraydi (وهي متجر الغزبية ومنها تخرج القوافل الى خراسان والخزر والجرجان)⁵. Istaxriy, "Suvar al-Aqolim" (yana bir nomi "Kitob al-Masolik al-Mamolik") asarida bulg'orlarning Slavyan, Xazar va qo'shni o'lkalardan Mamolik) ko'plab qullarni, xususan, turk g'ulomlari va qimmatbaho mo'ynalarni Xorazmga olib kelishlarini yozadi (وتقع اليهم اكثر رقيق الصقالية والخزر وما والاها مع رقيق الاتراك والابوار النفيسة)⁶. Abulqosim ibn Xavqal an-Nisibiy (vaf. 976-y.) keltirgan ma'lumotlar ham shunga yaqin. Ibn Xavqal "Kitob al-Masolik va-l-Mamolik" (boshqa bir nomi "Kitob surat al-arz") asarida ruslarning Bulg'or orqali Xorazmga mo'yna yetkazib berganliklarini yozadi⁷. Abu Bakr Ahmad ibn Is'hoq al-Hamadoniyy – Ibn al-Faqih (X asr) esa o'zining "Kitob ahvol al-Buldon" asarida Barda'a atrofidagi o'rmonlardan eman va qayin yog'ochlari Xazar va Xorazmga jo'natilganini qayd qiladi⁸. Ibn al-Faqih tilga olgan Barda'a esa, Bulg'orning Kavkazdagi shaharlaridan biri sanalgan.

¹ Известия о Хозарах, ... – стр. 164 (прим. 98).

² Известия о Хозарах, ... – стр. 81 (прим. 29).

³ Известия о Хозарах, ... – стр. 161 (прим. 98).

⁴ Известия о Хозарах, ... – стр. 169 (прим. 98).

⁵ Тизенгаузен В. О монетах Саманидов. – ЗИАО. – т. VI, отд. I. – СПб., 1853. – стр. 17.

⁶ Тизенгаузен В. О монетах ... – стр. 17.

⁷ Известия о Хозарах, ... – стр. 180 (прим. 98).

⁸ Известия о Хозарах, ... – стр. 183 (прим. 98).

Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Abubakr al-Muqaddasiy (946/947-1000) Bulg'oriyadan Xorazmga olib kelinadigan tovarlarning ro'yxatini quyidagicha keltiradi: sobol, olmaxon, oqsichqon, suvsar, o'rmon suvsari, tulki, qunduz mo'ynasi; quyon va echki terisi, mum, kamonlar, yirik baliq, telpak, bakra baliq yelimi, baliq tishi (morj tishi *muall.*), mushk (suv qunduzi ipori), qahrabo, yumshoq ko'n (bulg'ori charm), mis, yong'oq, qoplonlar (yoki tozi itlar), qilich, sovut, qayin yog'ochi, slavyan qullari, qo'ylar va shoxli qoramol¹.

1136-yili Bulg'orda bo'lgan ispaniyalik Abu Hamid al-Andalusiy Xorazmga sotish uchun yuborishga mo'ljallangan katta mamont tishlarni ko'rganligini yozadi. Uning fikricha, Xorazmda undan turli xil narsalar yasashda foydalanar ekanlar². Bizningcha, Andalusiy ko'rgan katta tishlar morjlarga tegishli bo'lsa kerak.

Bulg'orlar bir necha qabiladan tashkil topgan. O'z vaqtida Abu Ali Ahmad ibn Umar ibn Rusta (IX asrning ikkinchi yarmi – X asrning boshi) bulg'orlarni uch guruhga ajratgan edi: 1. Bursula. 2. Asg'al. 3. Bulg'or³. Abu Abdulloh Shahobiddin Yoqub ibn Abdulloh ar-Rumiy al-Hamaviy (1179-1229) o'zining bir asarida al-Kalbiyning tilidan Xazar, Bursul va Xorazmning o'zaro do'stligini yozib qoldirgan. Kalbiy, Xazar, Bursul va Xorazm mamlakatlarining bir-biriga yaqin joylashganligini ham ta'kidlaydi⁴. Hasan Ato Abushiy, xolis (xolin) bulg'orlari (turklari) haqida gapira turib, xolis nomini Xorazm nomidan kelib chiqqanini ehtimol qiladi. Bundan tashqari, u o'sha davr (1907)dagi "xolin mishar"lari deb ataladigan turklar Xorazm atrofidagi bulg'or va mojarlar naslidan ekanligini ta'kidlaydi⁵. Abushiyning yozishicha, bulg'orlar islom dinini qabul qilgach, Kama va Volga bo'ylaridagi yaqin qarindoshlari boshqird va

¹ Известия о Хозарах, ... – стр. 180, 181 (прим. 98). S.M.Shpilevskiy tatar (bulg'orlar nazarda tutilyapti) yong'og'ining O'rta Osiyoda "g'o'zi bulg'ori" deb atalishini yozadi. Qarang: Шпилевский С.М. О задачах деятельности Казанского ОАИЭ и о возможном содействии обществу со стороны жителей местного края. – Изв. ОАИЭ, т. III. – 1880-1882 год. Казань, 1884. – стр. 6.

² Известия о Хозарах, ... – стр. 88 (прим. 29).

³ Известия о Хозарах, ... – стр. 22.

⁴ Известия о Хозарах, ... – стр. 93 (прим. 34).

⁵ Abushiy Hasan Ato. Turkiy qavmlar tarixi. – Toshkent: "Cho'lpon" nashriyoti, 1995. – 123-bet.

mmisharlarni, uzoq qarindoshlari bo'lgan finlar: oz, chirmish, chuvash va mordva
burtoslarini ham musulmon qildilar¹.

Hoji Xalifa nomi bilan mashhur Mustafo ibn Abdulloh Kotib Chalabiy (1609-1657) "Jahon-noma" (جهان نامه) asarida xorazmlik ikki islom ulamosining Bulg'or borasidagi shar'iy bahsini keltiradi. Ma'lum bo'lishicha, bulg'orlar o'zlarining yurtida "yozda kechasi qorong'u bo'lmasligi sababli xuftot namozini o'qimasa ham bo'laveradimi?", – deb murojaat qilishgan ekan². Hoji Xalifa bulg'orlarning Xorazmga, mashhur faqih Imom Baqqoliy (XI asr) huzuriga shar'iy masala yuzasidan elchi yuborganliklarini ham ta'kidlaydi³.

XII asrda Bag'dodda yashagan muarrix Abul Faraj ibn al-Javziy (1115-1200), 1042-yili Makkaga haj ziyoratiga chiqqan bulg'orlik amaldor yonida 50 nafar ziyoratchi hamrohligida Bag'dod shahriga kelganini hikoya qiladi. Uni xalifaning saroyida mehmon qiladilar. Bulg'orlik amaldorning hamrohlari orasida xorazmiy Ya'la bin Ishoq ismli shaxs ham bo'lgan. Uni xalifaning saroyida qozining guvohligida, qasam ichtirib so'roq qiladilar. Jumladan, Ya'la bin Is'hoqdan bulg'orlarning qanday xalq ekanligini so'raganlar. U quyidagicha javob bergan: "Bu xalq kelib chiqishiga ko'ra turklar va slavyanlar orasida turadi va ularning mamlakati turklar yurtining chekkasida joylashgan"⁴.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ayon bo'ladiki, Volga bulg'orlari bilan xorazmliklar tarixan juda uzoq vaqt davomida o'zaro madaniy va iqtisodiy aloqada bo'lganlar. Bu aloqalar o'sha vaqtda har ikki xalqning turmush tarzi, tili va yozuvida o'z izini qoldirgan. Volga bulg'orlarining asosiy tili qanday bo'lishidan qat'i nazar, ular islom dinini qabul qilgach, islom dinini qabul qilgan boshqa xalqlar singari arab yozuvidan foydalana boshlaganlar⁵. N.I.Ashmarin bulg'orlarning spetsifik turkiy tovushlarni ifodalash uchun arab yozuvida bo'lgan quyidagi xarflarni qo'llashga majbur bo'lganliklarini yozadi:
arabcha "be" ب harfi ~ bulg'orcha "p" tovushini ifodalagan;

¹ Abushiy Hasan Ato. Turkiy qavmlar tarixi. ... – 102-bet.

² Известия о Хозарах, ... – стр. 89 (прим. 29).

³ Григорьев В.В. Россия и Азия. – СПб., 1876. – стр. 92.

⁴ Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: СПб ГУ, 2005. – стр. 73.

⁵ Григорьев В.В. Россия и Азия. ... – стр. 101.

arabcha "jim" ج harfi ~ bulg'orcha "ch" tovushini ifodalagan;

arabcha "hoyi havvaz" ه harfi ~ bulg'orcha "h" tovushini ifodalagan¹.

Bundan tashqari, Volga bulg'orlarining arab yozuvidagi matnlarida ayrim holatlarda, bulg'orcha tovushlarni ifodalashda xarflarga xuddi xorazm yozuvidagidek maxsus satr osti diakritik belgilar qo'llanilgan:

arabcha "dol" harfi – d (δ): bulg'orcha ð ~ xorazmcha ð ;

arabcha "re" harfi – r : bulg'orcha ɣ ~ xorazmcha ɣ ;

arabcha "sin" harfi – s: bulg'orcha ɣ ~ xorazmcha ɣ . va hok.

G.F.Myuller bulg'or qabrtoshlaridagi yozuvlarda nomi keltirilgan marhumlarning aksari kelib chiqishi Bulg'or, Shemox, Shirvon, Kardar va Samarqand shaharlaridan ekanligini ta'kidlaydi². N.I.Zolotnitskiy esa, bulg'or epitaftiyalarida Shayx Kardariy ismi uchrashini yozadi³. Bunga ajablanmasa ham bo'ladi. Chunki Xorazmning Kardar shahridan chiqqan ulamolar Volgabo'yi hududlarida ancha dovuq qozongan. Manbalarda xorazmlik mashhur faqih Muhammad ibn Muhammad ibn ash-Shihob ibn Yusuf al-Kardariy (vaf. 1422)ning Volga daryosi bo'yidagi Saroy shahrida bir necha yil yashagani aytiladi.

XIII-XIV asrlarda Bulg'or va Xorazm Oltin O'rda davlati tarkibida bo'lgan. Bu holat ilgari o'zaro yaqin munosabatda bo'lgan bu ikki hududning bir ijtimoiy-iqtisodiy muhitda bo'lishiga olib kelgan. Hatto XIV asrning birinchi yarmida O'zbekxonning tangalari Volga va Xorazmda bir xil shaklda zarb qilingan⁴. Ma'lumki, Xorazmning aholisi XIV asrga kelib to'liq turkiylashgan, bu hududda esa turkiy til ustuvor bo'lgan. V.V.Radlovning fikricha, bulg'orlar ham XIV asrga kelib turkiylashgan. Bu jarayon ushbu hududga turkiy qabilalarning ko'chib kelishi bilan bog'liq bo'lgan. Natijada

¹ Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. ... – стр. 103; Хакимзянов Ф. Следы диалектов в языке памятников Волжской Булгарии // Советская Тюркология. – Баку, 1974. – №4. – стр. 26.

² Мюллер Г.Ф. О народах издревле в России обитавших (Пер. с нем. И.Долинским). – СПб., 1773. – стр. 52.

³ Золотницкий Н.И. Лингвистическая заметка и названия Булгар, Бидляр и Морквашы. – Изв. ОАИЭ. При Казанском Императорском университете. – т. III. – 1880-1882 год. Казань. – 1884. – стр. 37.

⁴ Бартольд В.В. Сочинения. – т. V. – Москва: «Наука», 1968. – стр. 134.

turkiy element bulg'orlarning (ko'p o'tmay chuvashlarning) tilida yetak mavqega ega bo'lgan¹.

Bulg'orlar tiliga doir ko'pchilik muhim ma'lumotlar veng solnomalaridan, slavyan-bolgar nomnomasidan, venger tilida saqlanib qolgan bulg'or o'zlashmalaridan ham ma'lum². Bulg'or tilidagi *s>sh* hodisi umumslavyan *chasha* so'zi etimologiyasini aniqlashda qo'l keladi. Umumslavyan *chasha* so'zi bulg'or tilidan (*kāšā*) o'tgan bo'lib, bulg'or tilidagi eroniy tillardan o'zlashgan³. Bizningcha, bulg'or tilidagi *kāšā* xorazm tilidagi eroniy tillardan o'zlashgan. D.S.Nosirov qoraqalpoq tili va Xorazm vohasidagi boshqa xalqlarning tilidagi substrat qatlam asosan eroniy tillar guruhiga kiruvchi xorazmiy tiliga oidligini ta'kidlab, misol tariqasida mazkur qatlamga oid boshqa necha so'zlarni keltiradi. Keltirilgan misollar orasida uncha katta bo'lmagan piyolani anglatuvchi *kese||kāsa||kasa* so'zi ham bor⁴. XV asr xorazm yozm yodgorliklarida, jumladan, Hofiz Xorazmiyda *kas* "kosa" ma'nosini anglatgan⁵. Shuningdek, A.A.Freyman ruscha *busurman* so'zini o'zbek tilidagi (xorazmiy shevasida) *musurman* (ar. *مسلمان*) "musulmon" manbasidan o'zlashganini ta'kidlaydi⁶. Bizningcha, mazkur so'z rus tiliga xorazm tilidan bulg'orlar orqali o'tgan. Qarang: bulg'orcha *biserman* "musulmon".

1.4. Chuvash tili va o'zbek shevalari orasidagi leksik parallellar

Chuvash tili – turkiy tillarning bulg'or guruhiga mansubdir. Chuvash adabiy tili XIX asrning so'nggi choragida shakllangan. U quyi (*anatri*) va yuqori (*viryal*) dialektlardan iborat. Quyi dialekt adabiy tilning asosini tashkil qiladi. Dialektlar Volgaga nisbatan ajratilgan. Ikkala dialektda bir qancha shevalar mavjud. Chuvash tili tarixi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda bu til tarixi shunday davrlashtiriladi:

- 1) Ilk bulg'or (miloddan oldingi II asr – milodiy III asr);
- 2) Qadimgi bulg'or (milodiy IV – XII asrlar);
- 3) O'rta bulg'or (XIII – XVI asrlar);
- 4) Yangi bulg'or yoki chuvash (Oltin O'rda va Qozon xonligi davrlari)¹.

Chuvash tili tarixining uch bosqichi bulg'or davriga to'g'ri keladi. Turkshunoslikda umumturkiy holat o'rmini aniqlash ko'pincha, bulg'or tillari shoxobchasining o'ziga xosligi tufayli qiyinlashadi. Chunki bulg'or tillari shoxobchasining yagona davomchisi va zamonaviy representanti bo'lmish chuvash tili turkiy va mo'g'ul tillari oilasining oralig'ini tashkil qiladi². Ma'lumki, chuvash tili Bulg'or tilining davomchisi hisoblanadi. Hasan Ato Abushiy Ulug' Bulg'oriya mamlakatining hududi Ural-Yoyiq daryosi, Perm, Kama, Vyatka bo'ylaridan Itil va Oka daryolarining bo'ylari va ularning janubiy-g'arb tomoni, Dnepr, Qora dengiz, Qrim, Kavkaz, Astraxan dengizi bo'ylarini qamrab olganligini yozadi. U hatto Orol dengizi bo'ylari ham Bulg'oriyadan sanalishini ta'kidlaydi. Abushiy mazkur hududda yashovchi mishar, boshqird, xolis (xvolis *muall.*) kabi turkiy xalqlar; vog'ul, vutoq (votyag *muall.*), chirmish, chuvash, arablar "burtos" deb ataydigan mordva singari fin qavmlarining barchasi Bulg'orga tobeligini yozib qoldirgan³. Jumladan, u

¹ Федотов М.Р. В.В. Радлов и Н.И. Ашмарин о происхождении чувашского языка // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №5. – стр. 116.
² Джидалиев Н.С. К вопросу о языке древних тюрков восточного Кавказа // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №5. – стр. 46-47.
³ Добродомов И.Г. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков (соответствие s ~ š) // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №2. – стр. 88.
⁴ Насыров Д.С. Общая характеристика диалектных систем каракалпакского языка и опыт их классификации // Советская Тюркология. – Баку, 1974. – №4. – стр. 11.
⁵ Хоразмий Хофиз. Девон, II. – Ташкент, 1981. – 258-бет.
⁶ Фрейман А.А. Хорезмийский язык. – Москва, 1951. – стр. 117.

¹ Андреев И.А. Чувашский язык. – Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек, 1997. – стр. 480-481.
² Гарипов Т.М. Понятие общетюркское языковое состояние и вопросы исторического развития кыпчакских языков Урало-Поволжья // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №2. – стр. 76.
³ Abushiy Hasan Ato. Turkiy qavmlar tarixi. ... – 98-бет.

chuvash tilini “ozgina finlashmish, yo esa finlig’i oz qolmish turkiy til”¹ deb hisoblaydi¹.

Chuvash tiliga oid ayrim soʻzlar vengriyalik madyarlar, slavyanlar va pruss tillariga oʻzlashgan. Bu oʻzlashmalarni venger olimi B.Munkachi oʻrgangan. B.Munkachi slavyan tiliga oʻzlashgan ayrim soʻzlarni chuvash tiliga yanada boʻlgan qandaydir turkiy lahjadan oʻzlashganini taʼkidlaydi. N.I.Ashmarin B.Munkachining ishlari bilan tanishib, slavyan tilidagi ayrim oʻzlashma soʻzlarni chuvash tilidagi soʻzlarga oʻxshashligini yozadi va ulardan namuna keltiradi. N.I.Ashmarin mazkur oʻxshashlik haqida shunday fikr bildiradi: “Bu yerda munda faqat slavyan va chuvash tillarida aniqlaganim oʻxshash soʻzlarga qaysi eʼtiboringizni qaratyapman. Men u yoki bu soʻzning oʻzlashishiga qaysi manba boʻlib xizmat qilganini aniqlashga toʻxtalayotganim yoʻq. Chunki bu masalani hal qilish uchun alohida izlanishlar olib borish talab qilinadi...”³.

Biz N.I.Ashmarin keltirgan namunalar orasidan oʻzbek tilining xorazm shevalari leksikasida ham analogi uchraydigan soʻzlarni aniqladik:

slavyancha⁴ *батозь*, chuvash tilida⁵ *патак* “tayoq, xoda” ~ oʻzbek (xorazm shevalari⁶) tili⁷da *патак* “shipning xodalari”, “ship”⁸;

slav. *бакань*, chuv. *пукан* “kesimta, qirindi” ~ oʻzb. (xor. sh.) *пузан* “katta randa” (Abdullayev, I:74);

slav. *зэкръ*, chuv. *чакър* “koʻkkoʻz” ~ Nosiruddin Rabgʻuziyda *чакър* “koʻkkoʻz”⁹;

slav. *кичури*, chuv. *кишёр* “sabzi” ~ oʻzb. (xor. sh.) *сашир* (Abdullayev, I:32);

¹ Abushiy Hasan Ato. Turkiy qavmlar tarixi. ... – 35-bet.

² Ashmarin N.I. Болгары и чувашы. ... – стр. 112 (прим. 13).

³ Ashmarin N.I. Болгары и чувашы. ... – стр. 114 (прим. 13).

⁴ Keyingi oʻrinlarda slav.

⁵ Keyingi oʻrinlarda chuv.

⁶ Keyingi oʻrinlarda xor. sh.

⁷ Keyingi oʻrinlarda oʻzb.

⁸ Абдуллаев, I.

⁹ Рабгузий Носуриддин. Қиссан анбиё, II. – 1990. – 56-бет. Кейинги ўринларда *Раб.*, II. 28

slav. *соурьна*, chuv. *сырнай* “surnay” ~ oʻzb. (xor. sh.) *сурнай* (Dala yozuvlari);

slav. *шарь*, chuv. *сыр* “sir, boʻyoq” ~ oʻzb. (xor. sh. va oʻgʻuz lahj.) *сър* “boʻyoq” (Dala yozuvlari)¹;

slav. *чакань*, chuv. *чакан* “qamish” ~ oʻzb. (xor. sh.) *якан* “yakan (qamishsimon oʻsimlik)” (Abdullayev, I:52).

Tabiiyki, Bulgʻor va Xorazm oʻrtasida qariyb V asr davom etgan oʻzaro madaniy iqtisodiy aloqalar bu hudud aholisining tilida ham aks etgan boʻlishi mumkin. Qadimdan Bulgʻor va Xorazm hududlari oʻrtasida bir qancha koʻchmanchi va yarim oʻtroq qabilalar yashagani maʼlum. Ular alan, xazar, oʻgʻuz va pecheneg qabilalari edi. Bu qabilalar eroniy va turkiy tillarda soʻzlashganlar. Bulardan, ayniqsa, oʻgʻuzlarning bulgʻor va xorazmiylarga taʼsiri kuchli boʻlgan. Bulgʻor tilining davomchisi boʻlgan chuvash tilida, shuningdek, oʻzbek tilining xorazm shevalarida bir xil oʻgʻuzcha soʻzlar koʻplab uchrashi fikrimizga dalildir.

Chuvash tili boshqa turkiy tillardan yiroq boʻlgan hududlarda muomalada boʻlgani uchun uning rivojlanishi oʻzga tizimdagi tillar – eroniy, fin-ugor va slavyan tillari bilan uzoq davom etgan jarayonda kechdi. Chuvash tilining yuqori dialekti leksikasiga fin-ugor va slavyan tillari taʼsir koʻrsatgan boʻlsa, quyi dialekt leksikasida arab-fors va turk-moʻgʻul tillarining taʼsiri koʻproq darajada seziladi. Chuvash tilida moʻgʻul, arab-fors, fin-ugor, tatar va ruscha leksik oʻzlashmalar mavjud. Moʻgʻul tilidan oʻzlashgan soʻzlar asosan chorvachilikka oiddir. Arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar diniy-maʼrifiy doirada boʻlsa, eroniy soʻzlar madaniy-maishiy va ijtimoiy-iqtisodiy leksikaga oiddir. Fin-ugor tillaridan oʻzlashgan soʻzlar kamchilikni tashkil qilib, ular oʻrmonchilikka doir soʻzlar hisoblanadi².

Shu paytga qadar chuvash tiliga turkiy, fin-ugor, xitoy, moʻgʻul, arab, yahudiy, slavyan va eroniy tillardan oʻzlashmalar qabul qilinganligi aniqlangan.

¹ Мадрахимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лахжаси. – Тошкент, 1973. – 171-бет. Кейинги ўринларда *Мадрахимов, 1973.*

² Андреев И.А. Чувашский язык. – Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек, 1997. – стр. 489.

XII asrning birinchi yarmida mo'g'ullar dastlab xorazmshohlar davlatini, ko'p o'tmay Buyuk Bulg'oriya davlatini ham istilo qildilar. Xorazm Bulg'oriyaning aholisi So'fiylar davlati (1360) va Qozon xonligi (1438) bato'lgunga qadar Oltin O'rda tarkibida bo'ldilar. Mo'g'ullar hukmronlik qilgan hududlar aholisi tiliga ko'plab mo'g'ulcha so'zlar o'zlashgan. O'zbek tili xorazm shevalari leksikasida mo'g'ulcha so'zlar unchalik ko'p emas. Chuvash tili haqida bunday deb bo'lmaydi. Mutaxassislar chuvash va mo'g'ul tillarini ko'p jihatdan o'xshashligini qayd qiladilar¹. V.V.Radlov chuvash tilida kechiqishiga ko'ra turkiy bo'lmagan shakl yasovchi elementlar mavjudligini chuvash tilining ilk asosi turkiy bo'lmaganligini, aks holda, bu til qolgan turk tillardan bunchalik farq qilmagan bo'lishini ta'kidlaydi².

Biz quyida o'zbek tilining o'g'uz lahjasi, o'zbek tilining xorazm shevalari va Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari leksikasi bilan chuvash tili leksikasidagi bir xil mo'g'ulcha (va mo'g'ulcha ekanligi ehtimol qilingan) o'zlashma so'zlarni keltiramiz:

йӱӱӱн – “yugan”³. O'zb. (xor. sh.) *юган* «suvliq» (Dala yozuvlari), o'z. (o'g'uz/qipchoq lahj.) *юйӱн* «suvliq» (Madrahimov, 145).

имен – «uyalmoq» (CHRS:37). O'zb. (xor. sh.) *иймәнмәк* «ponim bo'lmoq, shashti qaytmoq» (Abdullayev, I:47).

кӱлӱш – «rashk qilmoq» (CHRS:67). O'zb. (xor. sh.) *күлләмәк* «uyonmoq ko'rmoq; ko'ra bilmaslik» (Abdullayev, I:57).

каләвӱ – «roviy (hikoya aytuvchi)» (CHRS:44). Mahmud Zamaxshariyda *каләжә* «so'zlamoq»⁴. O'zlashish manbasi: mo'g'. *келекчи* «roviy»⁵. Yana qarang: chuv. *кала* 1. So'zlamoq; 2. O'qimoq (CHRS:44).

¹ Баскаков Н.А. Основные теоретические направления в изучении алтайской семьи языков // Советская Тюркология. – Баку, 1970. – №1. – стр. 32.
² Федотов М.Р. В.В.Радлов и Н.Н.Ашмарин о происхождении чувашского языка // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №5. – стр. 116.
³ Чувашско-русский словарь. – стр. 40. Keyingi o'rinlarda CHRS.
⁴ Замахшарий Махмуд. Мукаллатат ул-алаб. – Т., 2003. – 182-бет. Кейинги ўринларда Zamaxshariy. 2003.
⁵ Поппе Н.Н. Монгольский словарь “Мукаллатат ал-алаб”, ч. 1-2. – Труды ИВ АН СССР, т. 14. – М.-Л., 1938; ч. 3. – М.-Л., 1939. Keyingi o'rinlarda Poppe, MA, II. – стр. 70.

nāxmā – “no'xta” (CHRS:73). O'zb. (xor. sh.) *нохта* “no'xta” (Abdullayev, I:70). O'zlashish manbasi: mo'g'. *нохта* “no'xta” (Poppe, 95).

номай – «ko'p, serob, uzoq» (CHRS:74). O'zb. (xor. sh.) *номай* «ko'p, serob» (Abdullayev, I:70), o'zb. (o'g'uz lahj.) *номай* «mo'l-ko'l, mo'may» (Madrahimov, 160), o'zb. sh. *номай* «mo'l, mo'l-ko'l, serob; ko'p»¹.

никӱ – «xonimlarga, go'zal qizlarga hurmat bilan murojaat qilish» (CHRS:86). O'zb. (xor. sh.) *бӱкӱ* «kekkaygan, g'urur (xotinlarga nisbatan kinoya bilan qo'llanadi) tannoz, xonim» (Abdullayev, I:28), q.-q. o'zb. sh. *буйӱкӱ* «1. onaboshi; 2. Kuyovga berilayotgan qiz» (Ishayev, 83).

нусаха – “ostona” (CHRS:94). O'zb. (xor. sh. va o'g'uz lahj.) *босага* “ostona” (Dala yozuvlari; Madrahimov, 120). O'zlashish manbasi: mo'g'. *босага* “ostona” (Poppe, 39).

самах – «1. So'z; 2. So'z, nutq» (CHRS:103). Qutb Xorazmiyda *сам* «so'z, kalima»². O'zb. (xor. sh. va o'g'uz lahj.) *самсам* “sergap, ezma” (Madrahimov, 167); xor. *самсамланмақ* «ezmalik qilmoq, gap sotmoq», *сӱммӱрдамәк* «ming'illamoq» (Abdullayev, I:78, 82); q.-q. o'zb. sh. *самсамланмақ* «ezmalik qilmoq, gap sotmoq» (Ishayev, 150). Yana qarang: q.-q. o'zb. sh. *симсим* “mayda gap, bachkana” (Ishayev, 153).

урпа – “arpa” (CHRS:151). O'zb. (xor. sh.) *арпа* “arpa” (Dala yozuvlari). O'zlashish manbasi: mo'g'. *арбай* “arpa” (Poppe, 43).

хача – «qaychi» (CHRS:157). O'zb. (xor. sh.) *қайчи* «qaychi» (Dala yozuvlari). O'zlashish manbasi: mo'g'. *қайчи* «qaychi» (Poppe, MA, II:406).

хыталан – «shoshilmoq» (CHRS:167). O'zb. (xor. sh. va q.-q. o'zb. sh.) *ҳаналай* «hovliqma, shoshma-shoshar (odam)» (Dala yozuvlari; Ishayev, 166).

ийӱрӱк – «gugurt» (CHRS:178). O'zb. (xor. sh.) *ийрӱ* «gugurt» (Dala yozuvlari), q.-q. o'zb. sh. *чӱрӱ* «gugurt» (Ishayev, 171).

¹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Т., 1977. – 142-бет. Keyingi o'rinlarda Ishayev.
² Фозилов Э. XIV аср Хоразм ёдноmaları. – Тошкент, 1973. – 247-бет. Keyingi o'rinlarda Foz., 1973.

шалавар – «shim» (CHRS:177). O'zb. (xor. sh.) *чалвир/чалбир* «shim» (Abdullayev, I:95), o'zb. (o'g'uz lahj.) *чалвур* «shim» (Madrahimov, 185), q. o'zb. sh. *чалбар/чалбир/чалвир* «shim» (Ishayev, 168).

Chuvash tili mutaxassislar tomonidan turkiy tillarning qipchoq tipiga yaqin deb qaralsa-da, uning leksik fondida o'g'uzlar orqali o'zlashgan so'zlar ham uchraydi. Mazkur so'zlar o'g'uz tipidagi turk, ozarbayjon, turkman tillarida, shuningdek, o'zbek tilining o'g'uz lahjasida, jumladan o'zbek tilining janubiy Xorazm dialekti leksik tarkibida ham mavjud. Mutaxassislarimiz ta'kidlashlaricha, chuvash tiliga o'zlashgan qipchoq-o'g'uz elementlari tildagi bulg'or tili negizidagi bir qator mavjud qonuniyatlarning yo'qolishi olib kelgan¹. Tubanda chuvash tili leksik fondidan o'rin olgan o'g'uzlar orqali o'zlashgan so'zlar Xorazm yodnomalari (XIV-XV), xorazm shevalari, o'zbek tilining o'g'uz lahjasi, o'zbek xalq shevalari va Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari leksikasidagi so'zlar bilan qiyoslanadi.

áwǎn – «yanchmoq, don yanchish» (CHRS:9). O'zb. (xor. sh.) *овмач* «maydalamoq, uvalamoq» (Abdullayev, I:70); o'zb. (o'g'uz lahj.) *увама* «uvalamoq, maydalamoq» (Madrahimov, 179).

çāpan – «chipqon» (CHRS:116). O'zb. (xor. sh. va o'g'uz lahj.) *чупан* «chipqon» (Abdullayev, I:100; Madrahimov, 187).

çatan – «Chetan devor, to'siq, panjara» (CHRS:115). O'zb. (xor. sh. va o'g'uz lahj.) *четан* «bog'larning atrofi o'rab qo'yilgan to'siq» (Dala yozuvlari; Madrahimov, 186).

çyn – «axlat» (CHRS:121). O'zb. (xor. sh.) *суплик* «axlat» (Dala yozuvlari), o'zb. (o'g'uz lahj.) *суплик/суплик* «axlat» (Madrahimov, 171, 173).

q.-q. o'zb. sh. *суплик/суплик* «supurindi, axlat» (Ishayev, 153).

çyrēn – «1. mahkam, qattiq; 2. Sog'lom» (CHRS:121). O'zb. (xor. sh. va o'g'uz lahj.) *сирн* «mahkam, og'ir» (Dala yozuvlari; Madrahimov, 171).

ai – «ost, tub, tag, quyi, past; pastki, ostki» (CHRS:11). O'zb. (xor. sh.) *oi* «past, chuqur» (Abdullayev, I:71); o'zb. (o'g'uz lahj.) *oi* «pastlik, chuqurlik, jar» (Madrahimov, 161).

ai – «qo'l» (CHRS:11). O'zb. (xor. sh., o'g'uz lahj., o'zb. sh.) *al* «qo'l» (Abdullayev, I:23; Madrahimov, 114; Ishayev, 76).

aimāp – «tushirmoq, pasaytirmoq, quyi solmoq, qo'ymoq; solmoq, tashlamoq» (CHRS:13). O'zb. (xor. sh.) *эндэр* «solmoq, qo'ymoq, tushirmoq» (Dala yozuvlari).

aimāpá – «o'zini yo'qotib qo'ymoq, dovdiramog; sarosimaga tushmoq» (CHRS:15). O'zb. (o'g'uz lahj. va o'zb. sh.) *aimāpamak* «1. Yanglishmoq, adashmoq; 2. Bosinqiramog, alahlamog (uxlaganda)» (Madrahimov, 110; Ishayev, 72).

ac – «xotira, ong, tushuncha» (CHRS:15). O'zb. (xor. sh.) *ac* «e'tibor etmoq; diqqat qilmoq» (Abdullayev, I:24).

āccāp – «tentak, ahmoq» (CHRS:20). O'zb. (xor. sh.) *çappi* «jinnisimon kishi» (Abdullayev, I:80); o'zb. sh. *çəp* «tentak, telba; merov» (Ishayev, 100).

acāpχá – «ko'rmoq, ko'zi tushmoq; sezib qolmoq, payqab qolmoq» (CHRS:15). O'zb. (xor. sh.) *çəpləmək* «sin solib qaramog» (Dala yozuvlari),

up – «erta, azon» (CHRS:38). O'zb. (xor. sh.) *əp* «erta» (Dala yozuvlari), q.-q. o'zb. sh. *up* «erta» (Ishayev, 112).

kēlmé – «bog'lam» (CHRS:51). O'zb. (xor. sh., o'g'uz lahj., o'zb. sh.) *күлтə* «bog'; pichan, beda bog'i, xas-cho'p va b.» (Dala yozuvlari; Madrahimov, 149; Ishayev, 123).

kēnep – «ko'prik» (CHRS:296). O'zb. (xor. sh.) *kōnir* «ko'prik» (Abdullayev, I:57).

kēsbé – «cho'ntak» (CHRS:53). Sayfi Saroyida *кис* «hamyon» (Foz., 20). O'zb. (xor. sh. va o'g'uz lahj.) *кисə* «cho'ntak, hamyon» (Abdullayev, I:56).

¹ Добродомов И.Г. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков (соответствие s ~ š) // Советская Тюркология. – Баку. 1971. – №2. – стр. 81.

Madrahimov, 148). Shuni qayd etish lozimki, slavyan, bulg'or va turk tillardagi *киса* so'zining eroniy asosga ega ekanligi aytiladi¹.

карм – «belgi qo'ymoq, kertmoq» (CHRS:46). O'zb. (xor. sh.) *карми* «belgi qo'ymoq» (Dala yozuvlari), o'zb. (o'g'uz lahj.) *кертмик* «o'lchagichning yuqori qismi» (Madrahimov, 147).

кърнеч – «g'isht» (CHRS:55). Mahmud Zamaxshariyda *кърбич* «g'isht» (MA:110). O'zb. (xor. sh. va o'g'uz lahj.) *кървич* “g'isht” (Dala yozuvlari; Madrahimov, 146); q.-q. o'zb. sh. *кърбич/кървич* «g'isht» (Ishayev, 89, 119).

къркерт – «oltingugurt, sulfat» (CHRS:62). Nosiruddin Rabg'uziyda *къркерт* «gugurt» (QR, II:64). O'zb. (xor. sh.) *къркерт* «gugurt» (Abdullayev, II:57).

ләнә – «savat sumka, korzinka, to'rxalta; xaltacha; hamyon, karmon» (CHRS:64). O'zb. (xor. sh., o'g'uz lahj., q.-q. o'zb. sh.) *лана* «konvert (xaltachalar uchun)» (Abdullayev, II:64; Madrahimov, 156; Ishayev, 134).

лутра – «pastki, quyi, pastak, yerlagan» (CHRS:65). O'zb. (xor. sh.) *лөтәрә* «suvning tagiga cho'kkan loy; quyqum» (Abdullayev, II:65), o'zb. til. o'g'uz lahj. *лөтра* “to'tra” (Madrahimov, 156), q.-q. o'zb. sh. *лөтәрә/лөтра* «loyqa, nihoyatda loyqali» (Ishayev, 135).

нәрәç – «murch, qalampir» (CHRS:81). O'zb. (xor. sh.) *бурч* «murch, qalampir» (Abdullayev, II:30), o'zb. (o'g'uz lahj.) *бурч* «murch, qalampir» (Madrahimov, 122), q.-q. o'zb. sh. *бурч* «garmdori» (Ishayev, 86).

нәпәм – «1. Fitna solmoq, loyqalantirmoq, adashtirmoq, aralash-tirmoq, chalkash-chulkash qilib yubormoq; 2. Kovlamoq, ag'darmoq, titmoq; chalkashmoq, chalkashtirmoq» (CHRS:81). O'zb. (xor. sh.) *нәпәм* «chatoq, chalkash, poyma-poy» (Abdullayev, II:74), o'zb. (o'g'uz lahj.) *нәпәм* «chalkash, ishkali, biror qiyig'i chiqadigan qing'ir ish» (Madrahimov, 164), q.-q. o'zb. sh. *namipam/nampam* 1. Chalkash, chatoq; chala; 2. Janjal, mojaro, g'avg'o (Ishayev, 145); o'zb. xalq sh. (Qashqadaryo) *нәпәром* “vayrona”².

¹ Добролюбов И.Г. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков (соответствие s ~ š) // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №2. – стр. 89-90.
² Узбек халк шевалари лугати. – Т., 1971. – 214-бет. Keyingi o'rinlarda O'XSHL.

nāxāny – «bo'ysunmoq, qaram bo'lmoq» (CHRS:82). O'zb. (o'g'uz lahj.) *бахна* «qaram, muhtoj, bironing qaramog'ida bo'lgan odam (odam)» (Madrahimov, 118).

nāxāp – «mis» (CHRS:82). Nosiruddin Rabg'uziyda *бақур* «mis» (QR, II:220). Xor. sh. *бақур* “mis tanga” (Dala yozuvlari), o'zb. (o'g'uz lahj. va q.-q. o'zb. sh.) *бақір* «misdan yasalgan chaqa pul» (Madrahimov, 117; Ishayev, 80). M.A.Xabichev eski slavyan va qad. rus. «qizil bo'yoq (rang)» ma'nosidagi *базр* (*базор*) so'zini bulg'or tilidan o'zlashgan deb hisoblaydi¹.

най – «qism, ulush» (CHRS:76). O'zb. (xor. sh.) *най* «nasiba, haq; ulush» (Abdullayev, II:73), q.-q. o'zb. sh. *най* “ulush, hissa” (Ishayev, 144).

натәр – «kuchli, baquvvat» (CHRS:79). O'zb. (xor. sh.) *бадланмақ* «kuchaymoq» (Abdullayev, II:25), q.-q. o'zb. sh. *бадлі* «kuchli, quvvatli» (Ishayev, 79). Yana qarang: q.-q. o'zb. sh. *бад* «kuch-quvvat» (Ishayev, 81). N.I.Ashmarin Senkovskiyning fikriga tayanib, *Ботвар* (باطوار) ismli bulg'or podshohi bo'lganligini yozadi².

натрак – «mo'rt, sinuvchan, nozik» (CHRS:177). O'zb. (xor. sh.) *нәтрәмәк* «titmoq» (Abdullayev, II:74).

сәçә – «tovush, ovoz» (CHRS:102). O'zb. (xor. sh. va o'g'uz lahj.) *сәçә* «tovush», *сәç* «ovoz, tovush» (Dala yozuvlari; Madrahimov, 166, 170); q.-q. o'zb. sh. *сәçә* «ovoz, sado» (Ishayev, 149).

сын – «ulamoq, birlashtirmoq, biriktirmoq, bog'lamoq» (CHRS:112, 113). O'zb. (xor. sh.) *саниу* «ulash; payvandlash» (Abdullayev, II:78), o'zb. (o'g'uz lahj.) *сан* «payvand etish» (Madrahimov, 168), q.-q. o'zb. sh. *сәбік* «payvandi» (Ishayev, 148). Yana qarang: xor. sh. *санмақ* «1. Ulamoq. 2. Payvandlamoq» (Abdullayev, II:78; Madrahimov, 168).

мәхәм – «avlod, urug'» (CHRS:133). O'zb. (xor. sh. va o'g'uz lahj.) *мухум* «urug', urug'lik» (Dala yozuvlari; Madrahimov, 179).

¹ Хабичев М.А. *bagr, bagor* // Советская Тюркология. – Баку, 1975. – №4. – стр. 47.

² Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. ... – стр. 31.

měpěv – «tirgak» (CHRS:137). O'zb. (xor. sh.) *durəv* «tirgak, tirgovid» (Abdullayev, II:38).

mýmāp – «ro'mol, ro'molcha» (CHRS:145). O'zb. (xor. sh.) *dyvəb* «ro'mol» (Dala yozuvlari), q.-q. o'zb. sh. *dyvəp* «sharf» (Ishayev, 98).

macá – «yangi» (CHRS:130). Qutb Xorazmiyda *maza* «yangi» (Fa II:370). O'zb. (xor. sh. va q.-q. o'zb. sh.) *maza* «yangi» (Abdullayev, II:8; Ishayev, 156).

muxya – «qizlarning do'ppisi» (CHRS:146). O'zb. (xor. sh.) *maxya/maixya* «do'ppi» (Abdullayev, II:85), o'zb. (o'g'uz lahj.) *maxya/maixya/mexa* «do'ppi» (xorazmcha bosh kiyimi)» (Mdrahimov, 174, 176), q.-q. o'zb. sh. *maxya/maixya/mexa* «do'ppi» (Ishayev, 156).

xāyap – «bodring» (CHRS:160). Sayfi Saroyida *xuyap* «bodring» (Fa II:486). O'zb. (xor. sh.) *xuyap* «bodring» (Dala yozuvlari), q.-q. o'zb. sh. *xuyap* «bodring» (Ishayev, 129).

xula – «shahar» (CHRS:163). O'zb. (xor. sh. va o'g'uz lahj.) *qala* «1. Qal'a (shaharning ichki qismi; 2. shahar)» (Dala yozuvlari; Mdrahimov, 151).

čārcāp – «dag'al, qo'pol, qo'rs» (CHRS:171). O'zb. (xor. sh.) *čarčāp* «jahli tez» (Dala yozuvlari), q.-q. o'zb. sh. *čarčāp* «badjahl, ters, o'jar» (Ishayev, 169).

čāmāp – «chodir» (CHRS:170). Sayfi Saroyida *čəmp* «chodir» (Foz, 37). O'zb. (xor. sh.) *čadīp* (Dala yozuvlari), o'zb. (o'g'uz lahj.) *čadīpa* «1. Baland shiypon; 2. Palatka» (Mdrahimov, 184), q.-q. o'zb. sh. *čadīpa/čardāp* «shiyponcha; hovlining bog' tomoniga qaratib solingan boloxona» (Ishayev, 168).

čělēm – «sarxonali mundshtuk, trubka» (CHRS:172). O'zb. (xor. sh.) «sarxonali mundshtuk» (Dala yozuvlari), q.-q. o'zb. sh. *čilēm* «ko'ch. m. papiros, sigareta» (Ishayev, 171).

čakak – «zag'izg'on» (CHRS:169). O'zb. (xor. sh. va q.-q. o'zb. sh.) *čəkək* (čəkək) «zag'izg'on, hakka» (Abdullayev, II:93; Ishayev, 167).

čue – «olcha» (CHRS:173). O'zb. (xor. sh., o'g'uz lahj., q.-q. o'zb. sh.) *čuič* «1. Olcha, 2. Gilos» (Abdullayev, II:97; Mdrahimov, 186; Ishayev, 171).

uamāpmām – «qarsillamoq, qirsillamoq» (CHRS:176, 177). O'zb. (xor. sh.) *uamīpdi/uisīpdi* «shatir-shutur; shitir-shitir» (Abdullayev, II:102).

ylan – «doimo, mudom» (CHRS:189). O'zb. (xor. sh.) *ylan* «doimo, mudom, hamisha» (Dala yozuvlari), q.-q. o'zb. sh. *ylan* «hamisha» (Ishayev, 115).

Yuqorida qiyoslangan so'zlarning aksari Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk», Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» lug'atlarida keltirilib, ular chuvash tiliga ma'lum bir tarixiy sharoitlarda o'zlashganligi tadqiqotlar jarayonida tobora ayon bo'lmoqda. Bu so'zlarning o'zlashishi avvalo tarixiy sharoit tufayli, qolaversa, keng ko'lamda va uzoq vaqt davom etgan o'zaro aloqalar natijasida yuz bergan.

Fin olimi P.Aaltoning fikricha, chuvash tilidagi bir qator so'zlar qadimgi turkiyzabon va eroniy tilli qabilalar o'rtasida o'zaro aloqa mavjud bo'lganligidan darak berishini ta'kidlaydi¹. Yoxann Bentsing esa *-m* - bulg'or-chuvash affiksining eroniy asosga ega ekanligini qayd qiladi².

Eroniy so'zlar turkiy tillarga ikki yo'l bilan, birinchisi, adabiy til (forsiy adabiyot) orqali, ikkinchisi, bevosita turkiy va eroniy tillarda so'zlashuvchi aholining o'zaro aloqalari orqali o'zlashgan³. Bulg'or tili va uning davomchisi bo'lgan chuvash tilidagi eroniy o'zlashmalarning manbasi to'liq aniqlangan emas. Faqat fors va alan tillaridan o'zlashgan ayrim so'zlariga biroz tadqiq qilingan. Chuvash tilshunosligida arab va fors o'zlashmalarini bir qatlam doirasiga kiritish an'anasi ustuvor bo'lgan. Bu islom dini tufayli yuz bergan. Lekin arabiy va eroniy o'zlashmalar turli davrlarda va turli manbalardan o'zlashgan. Chuvash tilidagi eroniy o'zlashmalarning alanlar tiliga mansub

¹ Асланов В.И. «Studia Turcica» // Советская Тюркология. – Баку, 1975. – №1. – стр. 102.

² Федотов М.Р. Отношение чувашского и общетюркского языков к языкам хазар, дунайских и волжских булгар, а также финно-угров // Советская Тюркология. – Баку, 1979. – №3. – стр. 30.

³ Мусаев К.М. Тюркско-иранские языковые связи // Советская Тюркология. – Баку, 1989. – №6. – стр. 32.

qatlami birmuncha o'rganilgan¹. Chuvash tilida shunday eroniy o'zlashmalar uchraydiki, ular nafaqat o'zbek tilining xorazm shevalarida yoki o'zbek tilining o'g'uz lahjasida, balki o'zbek adabiy tilida ham mavjud. Ular mazkur til, lahja va shevalarga asosan fors tilidan o'zlashgan: chuv. *tert* «azob» (СЧР:135), «do'st» (144), *tāshmān* «dushman» (134), *siyon* «ziyon, zarar» (106), *urāq* «arava» (150), *xuça* «xo'jayin» (166), *cham* «ko'za» (170), *chamata* «jomadon» (170), *chērēk* «chorak» (172) va hok.

N.A.Baskakovga ko'ra, turkiy tillarga eroniy o'zlashmalar sak, so'g'uz, xorazmiy va forslar orqali o'zlashgan. Uning fikricha, o'zlashmalar turli mavzular qatlamiga mansub bo'lib, asosan qishloq xo'jaligi, sug'orma dehqonchilik va o'troq turmush tarziga oiddir².

Mutaxassislar turkman, turk va ozarbayjon tillarining tarixiy shakllanish jarayonida bir qancha tillarning, jumladan, xorazm tilining ham o'zlashgan bo'lganligini ta'kidlagan edilar. Bizning dastlabki kuzatishlarimiz mutaxassislarining bu boradagi fikri to'g'ri ekanligini tasdiqlamoqda. Shunday alohida ta'kidlash lozimki, turk, ozarbayjon va turkman tillaridagi eroniy o'zlashmalar o'g'uzlar orqali o'zlashgan bo'lsa, chuvash tilidagi eroniy o'zlashmalar bulg'orlar orqali o'zlashgan. Bulg'or tili va uning davomchisi bo'lgan chuvash tili leksik fondidan aniqlaganimiz o'g'uzcha so'zlar va mazkur so'zlarning o'zbek tilining xorazm shevalari leksikasida ham mavjudligi bizni bulg'or-chuvash tilida xorazm o'g'uzlari tilidan kirib qolgan elementlar bo'lishi mumkin degan fikrga undadi. Quyida chuvash tiliga o'zlashgan va o'zbek tilining xorazm shevalari leksikasida ham mavjud bo'lgan o'g'uzcha so'zlarni keltiramiz:

ává yumá – “u yerda” (CHRS:9). O'zb. (xor. sh.). *wōdā* “u yerda” (Abdullayev, II:31). O'zb. (xor. sh.). *авунда* “u yerda” (Dala yozuvlari).

¹ Добродомов И.Г. Из аланского пласта иранских языковых связей // Советская Тюркология. – Баку, 1980. – №2. – стр. 21.

² Мусаев К.М. Тюрко-иранские заимствования чувашского языка // Советская Тюркология. – Баку, 1980. – №6. – стр. 28.

29. N.A.Baskakov O'rta Osiyodagi turkiy tillarga o'zlashgan sug'orma dehqonchilikka oid quyidagi etimologiya terminlarni ham keltiradi: *arna* “sug'orma magistral kanal”, *yab* “magistral kanalning tarmog'i”, *rash* “kanalning o'zani, uning yon devorlari”; o'troq turmush tarsi bilan bog'liq so'zlar: *kent* “shahar, qishloq” (sug'd. “shahar”), *kunda* “omoch”, *boz* “bo'z, paxtalik mato”.

ānzār – «fahmlamoq, anglamoq, tushunmoq, sinchiklab tekshirib ko'rmoq» (CHRS:19). Sayfi Saroyida *ānzār* «tushunmoq» (Foz, 34).

cārnāi – «surnay» (CHRS:104). Qutb Xorazmiyda *c'rnai* «surnay, musiqa asbobi» (Faz, II:255).

çan – «urmoq, savalamoq» (CHRS:114).

am̄ār – ombor (CHRS:12). Nosiruddin Rabg'uziyda *anbar* «ombor» (QR, II:66), xor. sh. *am̄arxana* «ombor» (Abdullayev, II:123).

arçá – “1. sandiq; 2. quti, quticha” (CHRS:15). Xor. sh. va o'zb. sh.

аржа «sandiq» (Abdullayev, II:19; Ishayev, 72; Madrahimov, 111).

ūāpāc – «to'g'ri, tekis» (CHRS:40). Xor. sh. *pac* «rost, to'g'ri» (Abdullayev, II:76).

kāvāk – «moviy, ko'k, kulrang, bo'z» (CHRS:48).

kāmāl – «tilak, kuchli orzu, niyat» (CHRS:49).

kāntār – «kanop, kannabis» (CHRS:45) Xor. sh. *kāndīr* «kanop, kannabis» (Dala yozuvlari).

kāpāk – «ko'pik» (CHRS:50). Xor. sh. *kōnik* «ko'pik» (Dala yozuvlari).

kās (ā) – «ko'cha, daha, qishloqning qismi» (CHRS:47). Bir qancha

Chuvash joy nomlarida qo'llanadi: *Шор-касси*, *Хыр-касси*, *Вурман-касси*, *Лапра-касси*, *Туры-касси*, *Анач-касси*, *Хура-касси*, *Элеменей-касси*, *Тойдеряк-касси*, *Питти-касси*, *Семень-касси*, *Сендимир-касси*¹ va boshq. Xor. sh., o'zb. sh. *канти* «qishloq» (Abdullayev, II:55; Ishayev, 119).

kāsāk – «bo'lak, parcha, burda, kesik» (CHRS:47).

kachaká – «echki (serka)» (CHRS:48). Xor. sh. *гэччи/геччи* «echki» (Abdullayev, II:31, 32); o'zb. (o'g'uz. lahj.) *геччи/геччи* «echki» (Madrahimov, 124); o'zb. sh. *гэччи/геччи* «echki» (Ishayev, 89).

кииёр – sabzi (CHRS:55). Xor. sh., o'zb. til. o'g'uz lahj. va q-q. o'zb. sh. *гэшир* «sabzi» (Abdullayev, II:32; Madrahimov, 124; Ishayev, 89). Chuvash tilida «sabzi» ma'nosida keluvchi *кииёр* so'zi bulg'or davrida slavyan tiliga

¹ Золотницкий Н.И. Лингвистическая заметка и названия Булгар, Биляр и Морквашы. – Изв. ОАИЭ, т. III. – 1880-1882 год. Казань. – 1884. – стр. 54.

o'zlashgan. N.I.Ashmarin A.V.Starchevskiyning lug'atida slavyan tillari tillardan o'zlashganligini yozadi. Uning fikricha, ushbu so'z tatar tilidan o'zlashishi mumkin emas, chunki bu so'zning tatarcha (*bäüä*) shakli bilan chuvashcha shakli orasida fonetik farqlar mavjud¹.

mámāk – "paxta" (CHRS:412). N.I.Zolotnitskiy paxtani chuv. tat. tilida *кучури* «sabzi» so'zini chuvash tili orqali o'zlashgan deb hisoblaydi¹.
mámāk – "paxta" (CHRS:412). N.I.Zolotnitskiy paxtani chuv. tat. tilida *кучури* «sabzi» so'zini chuvash tili orqali o'zlashgan deb hisoblaydi¹.
мамык, rus tilida *мушк, бумшк* deb atalishini yozadi va bu so'z ruscha *бумма* «paxtadan qilingan (qog'oz)» so'zining yasalishiga asos bo'lganligi ta'kidlaydi. U chuvash tilidagi *мамык* so'zini turkiy so'z deb hisoblaydi².

майа – «tuxum (tovuq ostiga qo'yiladigan tuxum)» (CHRS:68). Xor. sh. *майәк/мая* «1. moyak; 2. tuxum» (Abdullayev, II:66); o'zb. (o'g'uz lahj. va q. o'zb. sh.) *май/майәк/мәк* «moyak, tuxum (tovuq ostiga qo'yiladigan tuxum)» (Madrachimov, 157; Ishayev, 137).

на́маc – «uyat, or, nomus» (CHRS:72). Hofiz Xorazmiyda *бадрмаc* «nomusini yo'qotgan» (Devon, II:39).

некә – «pichoqcha, buklama pichoqcha» (CHRS:82). Xor. sh. *накә* «ustara» (Abdullayev, II:73), o'zb. xalq sh. *наккә* (Toshkent) «qalamtaroshi» (O'XSHL:211); q.-q. o'zb. sh. *наки/наккә* «ustara» (Ishayev, 145).

не́тиәк – «yalpiz» (CHRS:85). Xor. sh. *ала-нома* «yalpiz» (O'XSHL:17). V.A.Dyiboning uqtirishicha turkiy tillardagi *бүттиәк* «yalpiz» so'zi sharqiy-eroniy tillardan o'zlashgan (Дыбо, 2007: 122).

не́чәк – «kichik, kichkintoy, kichkina» (CHRS:85). Xor. sh. *мичәк* «kichik» (Dala yozuvlari). Yana qarang: xor. sh. *мичук* «chaqaloq» (Dala yozuvlari), Jan. q.-q. o'zb. sh. *мичук* «chaqaloq» (O'roz, 59).

на́ймá – «foйда» (CHRS:76). Xor. sh. *найда* «foйда, naf» (Dala yozuvlari).

налас – «gilam» (CHRS:77). "Nahj ul-farodis" asari va Hofiz Xorazmiyda *налас* «mato» (Faz, II:204; Devon, II:258); xor. sh. *налас/наласе* «sholcha (yungdan to'qilgan)» (Abdullayev, II:73,76).

наха – «qadrlı, qimmatbaho» (CHRS:79). Xor. sh. *бахә(ли)* «qadr(li), qimmat(li)» (Dala yozuvlari). N.I.Ashmarin chuvash tilidagi *наха* so'zini eroniy

tillardan o'zlashganligini yozadi. Uning fikricha, ushbu so'z tatar tilidan o'zlashishi mumkin emas, chunki bu so'zning tatarcha (*bäüä*) shakli bilan chuvashcha shakli orasida fonetik farqlar mavjud¹.

пахча – «bog', poliz» (CHRS:360, 79). Xor. sh. *баәча* «bog' (Dala yozuvlari).

мы́нак – tobut (CHRS:143). Xor. sh. *мавым* «tobut» (Dala yozuvlari). Chuv. *мы́нак* va o'zb. til. xor. sh. *мавым/мабым* so'zlari arab tilidan o'zlashgan degan yanglish fikr mavjud. Arablar kelmasidan sal oldin (VII-VIII asrlar) qadimgi Xorazmda (Mizdahkon) mayitning suyaklari solib qo'yiladigan ostadon *мттик* – "quticha (ossuariy, ostadon)" deb atalgan (Livshits, 1970:250). O'zbek adabiy tilidagi arabcha *мобым/мовым* ham dastlab «sandiқ, quti» ma'nosida bo'lgan (O'TEL II:444).

mapacá – «tarozı» (CHRS:129). Mahmud Zamaxshariy, Qutb Xorazmiy va Sayfi Saroyida *mapazy* (ترازو) «tarozu» (Faz, II:342-343; MA:8), xor. sh. *mapazu* «tarozı» (Abdullayev, II:110). N.I.Ashmarin mazkur so'z tatar tilida mavjud emasligini yozadi².

мерп – «qıynoқ, dard, azob» (CHRS:135). Hofiz Xorazmiyda *dapо* «azob» (Devon II:187), xor. sh. *дәрд* «azob» (Dala yozuvlari).

мурәс – «go'ng» (CHRS:299). "Nahj ul-farodis" asarida *mapc*, "Muqaddamat ul-adab" asarida *dapc* (درب) «go'ng» (Faz, II:347; MA:503), xor. sh. *дәрс* «go'ng, mahalliy o'g'it» (Abdullayev, I:37), o'zbek tilining o'g'uz lahjasida *дәрс* // qipchoq lahj. *дәріс* (Madrachimov, 130), q.-q. o'zb. sh. *дәріс/дәрс* «mahalliy o'g'it, go'ng» (Ishayev, 97). F.Abdullayev ushbu so'zni faqatgina Xorazm shevalari leksikasida uchrashini, o'zbek adabiy tilida esa uchramasligini qayd etgan edi (Abdullayev, I:139).

мурхан – «esk. feodal» (CHRS:144). Xor. sh. *mapxan/dapxan* «ozod, erkin» (Abdullayev, I:35, 85); o'zb. til. o'g'uz lahj. *mapxan* «erkin, ozod qilingan» (Madrachimov, 175). N.I.Ashmarin *Tapxan* so'zini Volgabo'yi

¹ Ashmarin N.I. Болгары и чуваши. ... – стр. 113 (прим. 13).
² Золотницкий Н.И. Лингвистическая заметка ... – стр. 44.

¹ Ashmarin N.I. Болгары и чуваши. ... – стр. 121 (прим. 17).
² Ashmarin N.I. Болгары и чуваши. ... – стр. 122 (прим. 17).

guberniyalaridagi *Турхан, Торхан* qishloqlarining nomida (chuv. *Турхан*) qo'llanganini va bu nomning Chuvash o'lkasining turli joylarda uchrashini yozadi¹. R.G.Kuzeeva va T.M.Garipovalar "Dunay bulg'or boshqird va chuvashlarda tarxon etnonimi" nomli ma'ruzalarida *марха* etnonimining qadimgi bulg'or va vengerlarda ham mavjud bo'lganligi ta'kidlaydilar². A.V.Dyibo chuvash tilidagi *морхан* (ilk bulg'or *ТАРКАНО*) tituli, shaxs otini anglatuvchi so'zning ma'nosini ilk turkiy davrga oidligi ta'kidlab, mazkur so'zni (boshqa turkiy tillardagi parallellar bilan birga) sharqiy eroniy tillardan o'zlashganligini yozadi³. Xorazm yodnomalaridagi ("Xusrav Shirin") *мәркән* "malika" tituli o'sha sharqiy eroniy chiqish manbada muannas jinsdagi *марканая yoki *маркані asosining adaptatsiyasi hisoblanadi⁴.

мута – «lab» (CHRS:145). O'zb. (xor. sh., o'g'uz lahj., q.-q. o'zb. sh.) *دوداخ* «lab, dudoq» (Abdullayev, II:38; Madrahimov, 132; Ishayev, 98).

тына – «urg'ochi buzoq» (CHRS:147). O'zb. (xor. sh.) *тәндә/ман* «buzoq, sigirning urg'ochi bolasi» (Abdullayev, II:85, 106), o'g'uz lahj. *ма* «ikki Yashar buzoq» (Madrahimov, 175). Turkiy tillarga o'zlashgan: qirg'iz qoz., q.-q., turkm. *мана* (Madrahimov, 175). Ta'kidlash lozimki, A.V.Dyibo turkiy bobo til davriga oid *дана* «buzoq» so'zini saklarga yaqin bo'lgan shimoliy eroniy aholi tilidan o'zlashganligini qayd etadi (Дыбо:116, 117).

хәвел – «quyosh» (CHRS:160).

чӱкӱр – «chig'ir (qo'l chig'iri)» (CHRS:170). O'zb. (xor. sh.) *чӱкӱр/чӱкӱр* «chig'ir» (Abdullayev, II:98), *чӱкӱр/чӱкӱр* «chig'ir» (Abdullayev, II:123); o'zb. til. o'g'uz lahj. *чӱкӱр* «chig'ir» (Madrahimov, 186, 187); o'zb. ad. til. *чӱкӱр* «suv kuchi bilan aylanib, katta ariqdan yuqoriga suv chiqaradigan qurilma», «charxpalak» (O'TEL, II:431, 432).

¹ Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. ... – стр. 17.
² Ураксин З.Г., Шакуров Р.З. IV Поволжская конференция по ономастике // Советская Тюркология. Баку, 1974. – №1. – стр. 112.

³ Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. – Москва, 2007. – стр. 118.

⁴ Дыбо А.В. Лингвистические контакты ... – стр. 118.

чартак – «bostirma; rus. cherdak» (CHRS:170). O'zb. (xor. sh.) *чәртәк/чәртәк* «bostirma», «dala shiyponi» (Abdullayev, I:97), o'zb. (o'g'uz lahj.) *чәртәк* «1. bostirma, chayla; 2. Dala shiyponi» (Madrahimov, 186).

эрне (kun) – «juma» (CHRS:348). Nosiruddin Rabg'uziyda *адина*, Mahmud Zamaxshariyda *адина* (أدینه) «juma» (QR, I:12; MA:522). V.V.Radlov chuv. *ärnä* (*ерне*) < bulg'orcha *äpny* (أرني) «juma (kuni)» so'zini eroniy *адина* (أدینه) «odina (juma kuni)» so'zi orqali o'zlashgan deb hisoblaydi va rotatsiya hodisasini ($p < d$) X asrdan so'ng chuvash tili negizida yuz berganligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, eroniy so'zlarning «chuvash negizi» (dastlab fin-ugor)dagi transformatsiyasi X asrdan so'ng ro'y bergan. Ammo, M.R.Fedotov eroniy o'zlashmalar fin-ugor tillariga VII asrgacha bo'lgan davrda, yani bulg'orlar Volga bo'yiga kelmasdan oldin o'zlashgan deb hisoblaydi va misol tariqasida mari, mordva, udmurt va komi tillariga o'zlashgan *адина* (أدینه) «odina (juma kuni)» so'zini keltiradi. Uning fikricha bu va boshqa so'zlar fin-ugor tillaridan chuvash tiliga emas, aksincha chuvash tilidan fin-ugor tillariga o'zlashgan¹.

юмәрм – «sahiy» (CHRS:186). Xor. sh. *жөмәрт* «sahiy, xotamtoy» (Dala yozuvlari). Q.-q. o'zb. sh. *жумәрт* «sahiy, xotamtoy» (Ishayev, 106).

Yuqorida keltirilgan so'zlarning ayrimlari Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk», Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» asari turkiy so'zligida, shuningdek, V.V.Radlovning «Turkiy tillar lahjalari lug'ati turkiy so'zligida, shuningdek, E.V.Sevortyan boshlab bergan «Turkiy tillarning etimologik tajribasidan», E.V.Sevortyan boshlab bergan «Turkiy tillarning etimologik lug'ati» singari ko'p jildlik nufuzli lug'atlarda ayrim hollarda sof turkiy so'z sifatida keltirilgan. Bu lug'atlarda keltirilgan so'zlarning eng qadimgilari «o'g'uzcha so'zlar» nomi bilan darj qilingan bo'lsa, qolganlari qarluq-xorazmiy, qirchoq-mamluk va chig'atoy adabiy tilining asosini tashkil qilgan xorazmlik adiblarning turkiy tilda yozgan asarlari va Xorazmda yaratilgan deb ehtimol qilinadigan turkiy yozma yodgorliklar tilidan olingan.

¹ Дыбо А.В. Лингвистические контакты ... – стр. 117, 118.

Mahmud Koshg'ariy o'g'uzcha deb bergan so'zlarning ba'zilari asl o'g'uzlar tiliga xorazm tilidan o'zlashgan. Bu so'zlarning ayrimlari qadim xorazm yozma yodgorliklarida qayd qilingan. Mahmud Koshg'ariy o'g'uzlar forsarlardan so'z olishini yozib, forslar deganda eroniy xalqlarni nazarda tutgan. Shu o'rinda qayd qilish lozimki, Alisher Navoiygacha bo'lgan davrda turk tilda ijod qilgan o'ndan ortiq xorazmlik adiblarning asarlarida kamroq miqdor bo'lsa-da xorazmcha-o'g'uzcha so'zlar qo'llanilgan.

Akademik A.V.Dibo o'zining monografiyasida turkiy bobo tilda nafar sharqiy eroniy tillardan o'zlashgan mutlaq madaniy xarakterdagi so'zlarni qayd etadi. U mazkur o'zlashmalarni o'rta eroniy davrga oid qaysidir bir sharqiy eroniy tildan o'zlashgan deb hisoblaydi. U hozircha manbasi noma'lum mazkur tilni ikkilangan holda, taxminan ilk sak yoki sak-vohon bobo tili deb faraz qiladi¹.

Xulosa sifatida aytadigan bo'lsak, bugungi chuvash tilida fin-ugor, slavyan, eroniy, mo'g'ul va turkiy tillardan o'zlashgan talaygina so'zlar mavjud. Bu o'zlashmalar orasida xorazm o'g'uzlari tiliga oid nisbatan kam sonli so'zlar ham bor. Chuvash tili bo'yicha yirik mutaxassis N.I.Egorov: "Chuvash tili lug'atidagi turkiy bo'lmagan (hind-oriy, som-xomiy va kavkaz o'zlashmalarida) elementlarning etimologik tahlili ming yildan beri davomida kechgan etnolingvistik aloqalarning manzarasini ko'rsatadi" deb ta'kidlagan edi².

Biz ushbu faslda, asosan, chuvash tiliga bulg'or tili orqali o'zlashgan o'g'uzcha so'zlarnigina tahlil qildik. Bu o'zlashmalarning etimologiyasi va chiqish asosi hozircha bizga ma'lum bo'lmagani uchun ularni o'g'uzcha so'zlarning sirasida keltirdik.

Bizningcha, bulg'orlar tiliga o'zlashgan o'g'uzcha so'zlarning manbasini aniqlash, ularning etimologiyasiga oydinlik kiritish turkiyshunoslik sohasi uchun nihoyatda muhimdir.

¹ Дыбо А.В. Лингвистические контакты ... — стр. 119.
² Хузангай А.Р. Второе рабочее совещание этимологов // Советская Тюркология. — Баку, 1983. — №5. — стр. 103.

Keltirilgan ushbu leksik parallellarga oid qisqacha so'zlar lug'ati va tahlili turkiy tillarning, ayni damda, o'zbek tilining qadimdan ta'sir doirasini, o'zbek tili tarixiy qatlamiga oid so'zlarning tarqalish arealini belgilashga katta yordam beradi. Mazkur so'zlarning tadqiqi xorazm shevasi hamda xorazmiy tilining o'ziga xos ildizlari bugun ko'plab turkiy tillarda, xususan, turk, turkman, ozar va boshqa umumiy o'g'uz tillariga katta ta'sir ko'rsatganini anglatadi. Qadimdan ushbu tillarning yagona negizga egaligini isbotlaydi. Tarixan o'g'uz qabilalarining Orolbo'yida istiqomat qilib, keyinchalik, Sulton Saljuq davrida Kichik Osiyo tomonga ko'chib, hozirgi Ozarbayjon, Turkiya, Turkmaniston hududlarida keng yoyilgani tasdiqlangan. Shu sababli ham hozirgi Xorazm shevalari ushbu tillar bilan bir xil leksik, grammatik va fonetik tuzilishga ega. Ayni damda, os va alanlar haqida fikr yuritganda, bir holatga alohida e'tibor berish zarur. Os hamda alanlar Amudaryo o'z o'zanini o'zgartirmasdan oldin Amudaryoning quyi oqimida istiqomat qilishgan. Bu haqida Beruniy "Osor ul-boqiya" asarida alohida to'xtaladi¹. Daryo o'z o'zanini o'zgartirgach ushbu qabilalar Kavkaz tog'lariga, hozirgi Rossiya Federatsiyasi tarkibidagi Osetiya va Alaniya hududiga ko'chib o'tganlar va ushbu xalqlar xorazmiy tili va o'g'uz lahjasi elementlarining keng yoyilishiga bois bo'lganlar. Qolaversa, xorazmiy tilining sharqiy eron guruhiga mansubligi barchamizga ayon, bu esa ushbu xalqlar keng yoyilishi natijasida qadimgi fors tiliga oid birliklarning ham keng yoyilishiga sabab bo'lganligi isbotlaydi

¹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 1-том. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. —Тошкент: Фан, 1968. — Б. 486.

II BOB. O'ZBEK TILINING RIVOJLANISHI TARIXI: MILODIY X ASRDAN XV ASRGACHA BO'LGAN DAVRDA YARATILGAN ADABIY MANBALARNING O'ZBEK TILI RIVOJIDAGI O'RNI

V.V.Bartoldning fikriga ko'ra, xorazmiylar XI asrda ham boshqa eron xalqlar uchun tushunarsiz bo'lgan va keyinchalik Xorazmning asta-sekin turkiylasha boshlashi oqibatida muomaladan chiqib ketgan o'z lahijasini yozishda va so'zlashishda davom etganlar¹. Uning fikricha, bu til oqibatida fors tilini qoldiqdirlari, shubhasiz, faqat xivaliklar va turkmanlarda saqlanib qolgan sug'orish tizimi sohasiga oid ba'zi (*arna* – katta kanal, *yob* – kichik kanal) terminlar hisoblanadi². Olim, xorazm tilida yozilgan na badiiy yodgorliklar, hujjatlarni bizgacha yetib kelmaganini afsus bilan yozadi³.

2.1. O'zbek tili tarixiy taraqqiyoti va o'zbek etnonimi

Ta'kidlanganidek, o'zbek tili eng qadimiy tillardan biri. Albatta dastavval, mazkur til "o'zbek tili" deya atalmagani barchamizga ma'lum. Uning qadimiy bosqichlari haqida turkologlar, tilshunoslar turli fikrlarni, turli tasniflarni qayd etganlar. Biz ham mazkur monografiyada o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotini an'anaviy tarzda 4 bosqichga ajratishni ma'qul ko'rdik. 1) qadimgi turkiy til; 2) eski turkiy til; 3) eski o'zbek adabiy tili; 4) hozirgi o'zbek adabiy tili. Qadimgi turkiy til hamda eski turkiy til barcha turkiy tillarning taraqqiyotida mavjud bo'lgan bosqichlardir. Chunki bu davrlarda turkiy tillarning hech birisining o'ziga xos xususiyatlari paydo bo'lmagan, barcha turkiy xalqlari yagona tildan foydalangan. To'g'ri, ayrim qabila, urug' foydalangan til shakllanib ulgurmagan. XII asr oxiri XIII asr boshlarida asta-sekin turkiy xalqlarning tillaridagi farqlar, ularning o'ziga xos xususiyatlari yuzaga kela boshlagan. Hududning kengligi, madaniyatlar xilma-xilligi, turli tillar bilan aloqalarning kuchayishi, xalqlarning turli xil turmush tarzi tillardagi farqlari yanada

¹ Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч. I. – М.: 1963. – С. 193.
² Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч. I. – М.: 1963. – С. 122.
³ Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч. I. – М.: 1963. – С. 459.

ko'paytirgan. Qarluq, qipchoq va o'g'uz urug'larining tillari bir-biridan ajrala boshlagan. Bunga XIV asrlarda yaratildan asarlar ham guvohlik beradi. Sharqiy va g'arbiy til an'anasi, qarluq-uyg'ur, qipchoq-o'g'uz guruhlari, keyinchalik ularning ham alohida farqlari yuzaga kelishi ayni shu davrlarga xosdir. Demak, XIV-XV asrlarda ham turkiylarni o'zbek, qozoq, qirg'iz kabi millatlarga ajratish hodisasi bo'lmagan. XVI asrga kelib vatanimiz hudida yashovchi turkiy xalq o'zbek xalqi deya atala boshlandi. Tili esa *chig'atoy tili* deya yuritila boshlandi. Ayni davrdagi tilni *chig'atoy tili*, arab alifbosiga asoslangan yozuvini esa *chig'atoy yozuvi* deyish urfga kirdi. Turklar hamon eski o'zbek tili va yozuvini shu tarzda nomlaydilar. XX asrning birinchi choragidan xalqimizni o'zbek xalqi va tilimizni o'zbek tili deyish odat tusiga kirdi. Quyida o'zbek etnonimi haqida ham to'xtalsak.

"O'zbek" so'zining etimologiyasi haqida turli fikrlar mavjud. Yenisey yodgorliklarida quyidagi jumlada "o'z" so'zi uchraydi: *Sizing ep am ur(i), eling O'z*. Bu yerdagi "o'z"ni S.E.Malov "davlat" (gosudarstvo) deb tarjima qiladi¹.

L.A.Yevtyuxova Yenisey qirg'izlari haqidagi asarida esa "o'z" so'zi elat nomini bildirishi haqida so'z yuritadi².

Mashhur vengriyalik turkolog Herman Vamberi "o'zbek" so'zi haqida quyidagilarni yozadi. "Nihoyat, "o'zbek" degan so'z qaysi ma'noni bildiradi deganda, eng avvalo shuni aytib o'tish kerakki, bu so'z "o'z" va "bek" so'zlaridan iborat bo'lib, shulardan birinchisi asl, ajoyib, tagi mustahkam, ikkinchisi esa *bek, sardor* ma'nosini bildiradi. Demak, bu so'zning asl ma'nosi "asl bek"dir. O'zi aslini olganda, "o'zbek" degan so'z, ancha keyin turkiylashgan va majorlar Ovrupaga kelmasdan oldinroq ham ishlatilgan. XI – XII asrlarda bu so'z shaxsiy va qabila nomi sifatida ma'lum bo'lib, buni uchratilgan manbalardan ko'rish mumkin"³.

H.Vamberining "o'zbek" so'zining etimologiyasi haqidagi fikrlari xalq etimologiyasini eslatadi. Hozir ham xalq orasida "o'zbek" – "o'zi bek" degani,

¹ Малов С.Е. Енисейская письменность тюрок. – М.-Л., 1952. – С. 50.

² Евтухова Л.А. Археологические памятники енисейских киргизов. – Абакан, 1948. – С. 5.

³ Herman Vamberi. Turkiy xalq // O'zbekim. – Toshkent, 1992. – 115-bet.

kabi gaplar yuradi. Shuningdek, u XI-XII asrlarda o'zbek so'zi qaysi manzarda uchrashini aniq-taniq qilib yozmaydi.

U.Sanaqulovga ko'ra, "o'z" so'zi etnonim sifatida "o'zbek" atamasini aloqadordir¹. "Xullas, "o'zbek" so'zi – atamasi "o'z" va "bek" qismlaridan tashkil topgan bo'lib, qadimdan urug', qabila, elat va kishi hamda nomlarining atamasi sifatida qo'llanib kelingan"², – deb fikr bildiradi o'zbekshunos. Ammo U.Sanaqulov "o'z" bilan "bek" qanday birikkanini tushuntirmaydi.

Turk tilining etimologik lug'atida "o'zbek" so'zi haqida quyidagicha ma'lumotlar berilgan: "Özbek, tr. öz ile bek'ten *öz-bek* (mustaqil, o'zini boshqaradigan, o'zining xo'jayini, boshqalarga tobe bo'lmagan)"³.

O'zbek nomini Oltin O'rdada hukmronlik qilgan Sulton Muhammad O'zbekxon nomidan kelib chiqqan degan qarash ham mavjud. O'zbekxon (1282-1342) 1313-yili amakisi To'qtayxon vafotidan so'ng nufuzli amir Qutlug' Temur va Isatoybek qiyot ko'magida taxtga o'tiradi.

"Ma'orif un-nasab" asarining "Qurlos avlodidan podshohlik qilganlarning bayoni" nomli uchinchi bobining ikkinchi qismi Chingizxonning Berdibekxongacha bo'lgan xonlar bayonidan iborat. Unda Jo'ji eli (ulusi)ning "O'zbek" deb laqab olgani ham bayon qilinadi: "Va Jo'ji elining "O'zbek" laqab topg'oni. Bu tabaqa o'n nafar turur. Muddat-i saltanatlari sana-i milad besh yuz to'qson to'qquzdin etti yuz oltmish ikkigacha yuz dog'i bir yil turur"⁴. Asarda Jo'ji ulusining "o'zbek" nomi bilan atalishi quyidagicha bayon qilinadi:

"Jo'jixon (61b) podshohi odil va sultoni oqil erdi. Xorazm va dasht Qipchoq va Bulg'or va Olon va Os va Rus podshohliqi onga taalluq topib erdi. Otasidin olti oy burun o'ldi. Botuxon ibn Jo'jixonni Chingizxon otasi o'rnig'ida podshoh qilib, o'zi o'ldi. Botuxon kichik inisi To'qay Temurxonni o'z o'rnig'ida

¹ Санақулов У. Ўзбек халқининг ҳамда тилининг таркиб топиши ва номланиши. – Самарқанд, 1991. – 17-бет.
² Санақулов У. Ўзбек халқининг ҳамда тилининг таркиб топиши ва номланиши. – Самарқанд, 1991. – 17-бет.
³ Аюбоғлу. I. Z. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. – İstanbul, 1995. – 540-бет.
⁴ Sanoiy Bobojon. Ma'orif un-nasab. – 556-varaq.

qo'yub, o'zi Chingizxon bobosining a'zosig'a bordi. Borcha oqo va inilar yig'nolib O'ktoy qo'nni tozadin oq kigizda o'lturg'uzub, ko'torib taxtda qo'yub, ul kigizni kesib olishib, podshoh qildilar. Necha muddat podshohlik qilib dunyodin rihlat etdi. Burkaxon ibn Jo'jixon oqosi o'rnig'a podshoh bo'ldi. Arval kishikim, Chingizxon naslidin musulmon bo'ldi, Burkaxon erdi. Aksar kofir va fojirlarni din va islomg'a kirguzdi. Dunyodin o'tdi. Mangu Temurxon (62a) ibn Botuxon Burkaxondin so'ngra xonlig' taxtida o'lturdi. Atobobolaridek a'mal qilib dunyodin o'tdi. Ondin so'ng To'do Manku ibn Botuxon bo'ldi. Bu dog'i o'tdi. To'qtog'u xon bo'ldi. Bu ham rihlat qildi. Ondin so'ngra O'zbekxon ibn To'g'rilxon ibn Manku Temurxon podshoh bo'ldi. O'n uch yoshinda erdi, xaloyiqni din va islomg'a da'vat qildi. Va oydikim, "Majmu'i qalamravim dog'i musulmonlarni "o'zbek" deb maning otim birla atosunlar". Mundin so'ngra Jo'ji elinikim, borchalari musulmon bo'lub erdilar, to qiyomatg'acha "o'zbek" atodilar" (62b).

Darhaqiqat, O'zbekxon islomni davlat dini sifatida joriy qilgan, g'ayridinlarni qattiq ta'qib qilgan. Bu holat amirlarning isyoniga olib kelgan, ammo isyon beayov bostirilgan. O'zbekxon Oltin O'rdadagi ichki nizolarga barham bergan va saltanatining yuksalishiga erishgan. Uning hukmronligi davrida hokimiyat markazlashgan, uluslar viloyatlarga aylantirilgan. Poytaxt Saroy Botudan Saroy Berka shahriga ko'chirilgan. Saroy Berkada ko'plab shoirlar, olimlar, musiqashunos va me'morlar yashagan. Shoirlar turkiy tilning Xorazm lahjasida ijod qilganlar. Ba'zi turkiy urug' va qabilalar o'zbek nomi bilan atalib, keyinchalik ular o'zbek xalqining tarkibiga kirgan.

"Ma'orif un-nasab" asarida yozilishicha, Chingizxonning Qulo daryosi bo'yida qo'ng'irotlar xoni bo'lgan Tanim ko'ragon degan kuyovining avlodidan bo'lgan Og'doy bahodirdan Nag'doyxon degan o'g'ul etim qolgan bo'ladi. Uni O'zbekxon tarbiya qilib, "no'yon" deb laqab qo'yadi va barcha Jo'ji eliga podshoh etadi. Sulton al-orifin va zubdat al-solikin qutb al-olam va g'avs al-a'zam sanad al-avliyo hazrat Said ato navarallohu marqadahu Saroy shahriga

borganda O'zbekxonni va Jo'ji elini musulmon qilib, ularga "o'zbek" deb laq qo'yadi (101a).

Ammo o'zbek xalqi hali O'zbekxongacha bo'lgan davrlar shakllangan. Akademik A.Asqarov ta'kidlashicha, O'zbek xalqining qadim ajdodlari Movaraunnahr va qadimgi Xorazmning turkiy va eroniy til lahjalari so'zlovchi tub joyli o'troq va chorvador aholisidir. Bu ikki xil til so'zlashuvchi qabila va elatlarning birinchi bor bir-birlari bilan aralashib jarayoni o'zbek etnogenezining boshlanishi, dastlabki nuqtasi hisoblanadi¹, ta'kidlaydi¹. Uningcha, o'zbek etnogenezining boshlanishi miloddan avvalgi ming yillikning oxirlarida yuz berdi².

Olimning fikricha, xalqlarning kelib chiqishi masalasidagi talablarda uchinchi – hech qachon etnos ajdodlarining antropologik tipi va tili etnos tili va tipi bilan bir vaqtda yuz bermasligini unutmaslikdir. Chunki, etnogenez tarixining ilk bosqichlarida etnik birliklar, ayniqsa ularning tili va tipi hal shakllanmagan. Til, tip va etnik birlik tushunchalari har xil davr voqiyiligi bo'lib ularning shakllanish jarayoni bir davrda yuz bermaydi³.

K.Shoniyozovning kuzatuvlariga ko'ra, IX-X asrlarda ham bu etnogenetik jarayon, ya'ni turkiylarning o'troq hayotga o'tishi jadal davom etadi. Bu asrlarda Movaraunnahrda garchi siyosiy hokimiyat somoniylar qo'liga bo'lsa-da, Movaraunnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli etnik asosga ega bo'ldi. Bu kuchli etnik asosni aksariyat ko'pchilligini o'troqlashgan turg'un turklar tashkil etgan. Bu davrga o'zbek xalqi etnogenezining to'rtinchi bosqichi sifatida qarash mumkin bo'ldi. Qoraxoniylar davrida Movaraunnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalar qo'liga o'tishi munosabati bilan o'zbek xalqi etnogenezining yakunlovchi bosqichi boshlanadi. O'zbekka xos

¹ Asqarov A. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари // "Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих" мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004 йил 19-20 ноябрь. – 3-бет.
² Asqarov A. Муस्ताқиллик йилларида тарих, археология ва этнология // "Ўзбекистонда илмий-методологик фанлар" журнали. – №6. – 1996.
³ Asqarov A. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари // "Ўзбекистон тарихи" журнали. – 2002. – №4. – 55-бет.

turkiy etnos mintaqada qaror topadi. Elatga xos barcha etnik omillar ro'yobga chiqadi.

Bu jarayon, ya'ni o'zbeklarning etnogenezi XI asrgacha davom etadi va u g'arbiy qoraxoniylar davlati doirasida, XI-XII asrlarda o'zbek xalqi uzil-kesil shakllanadi.

O'zbek xalqining shakllanishi bilan uning tili ham shakllanadi. B.X.Karmisheva quyidagilarni yozadi: "O'zbek elatining dastlabki yadrosi IX-X asrlarda shakllanganligi, biroq o'zbek xalqi etnik yadrosi shakllanishining eng muhim tarixiy davri Movarounnahrni Qoraxoniylar davlatiga (XI-XII asrlar) qo'shilishi davriga, ya'ni mintaqaga qabilalarning ko'plab oqib kelishi va ularning o'troqlashishi davriga to'g'ri kelishi isbotlangan hisoblanadi. Turkiy tilda gaplashuvchi o'troq aholi bu yerda onda-sonda uchramasdan, balki katta-katta massivlarda joylashgan edi. Qoraxoniylar davlatidagi turkiy qabilalar orasida asosiy rolni qarluqlar, uyg'urlar o'ynagan bo'lib, ularning tili o'zbek elatining tili uchun asos bo'lgan"¹.

G'.Abdurahmonov, Sh.Shukurovlarning fikricha: "XI-XII asrlarda umumxalq o'zbek elatining va tilining umumturkiy oiladan ajralib chiqib, o'z nomi bilan atalish jarayoni uchun tayyorgarlik davri bo'lgan, xolos. Bu jarayon esa XIII asrda tugallandi, desa bo'ladi"².

N.Baskakov turkiy tillar rivojlanishining olti davrga bo'ladi. Shulardan to'rtinchi davrni (X-XIV asrlar) asosiy turkiy qabilalar tilining rivojlanish va shakllanish davri, deb ataydi.³

Qardosh turkiy tilli xalqlar olim-u fuzalolarini hozirgacha e'tiroziga sabab bo'lib kelayotgan umumturkiy til – Mahmud Qoshg'ariy tili ichidan qarluq-chigil lahjalari asosida elatning jonli tili sifatida eski o'zbek tiliga asos

¹ Кармисева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М., 1976. – С. 162.
² Абдурахмонов Г., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент, 1973. – С. 20.
³ Баскаков Н. Тюркские языки. – М., 1960.

solinadi. Bu jarayon G'arbiy Qoraxoniylar davlati doirasida yuz berdi. Demak, o'zbek elati xalq sifatida XI-XII asrning birinchi yarmida uzil-kesil shakllandi.

Biz Xorazm shevasi materiallari asosida va mashhur olimlarning yuqoridagilari keltirilgan fikrlariga tayanib, o'zbek tili XI-XIV asrlarda shakllangan, degan xulosaga keldik.

2.2. Qarluq-xorazm adabiy tili manbalari.

Qarluq-xorazm adabiy tili adabiy til modifikatsiyasi sifatida qoraxoniylardan so'ng Xorazmda vujudga kelgan².

Qarluqlar turkiy xalqlarning eng yirik vakillaridan bo'lib ularning qarluq deb atalishi O'g'uzxonning harbiy yurishlari bilan bog'liq rivoyatda keltirilgan.

“Vaqtikim O'g'uzxon ko'nglida sohib xurujlig' taqozosin va jahongirlik tamannosi tutub, tamomi (37b) turk cherigin yig'nob Talosh va Sayramni birla Movaraunnahrga keldi va Movaraunnahr podshohlari O'g'uzxonning va toqat keltura olmay muhkam qal'alarg'a qaboldilar. O'g'uzxon olti oyg'acha qabob, jami Movaraunnahr va Turkiston diyoralarin olib musulmon qildi. Ular borchha oling'on qal'alarg'a dorug'alig' amalin berib, hokim qo'yub, yuzlashkar chekib Balx viloyatig'a bordi. Balxni dog'i olib, G'ur va G'urjiston nohiyatig'a qarab yurdi. Qish vaqti erdi, havo ko'b sovuq erdi. G'urning tog'istonig'a qor ko'b yog'ib erdi. O'g'uzxon amr etdikim, hech lashkardin uzroq va yiroq chiqmosunlar. Ammo qorning benihoyatlig'i va sovuqning beg'oyatlig'idin har necha odamlar va ko'b hayvonlar va otlar o'ldi. O'g'uzxonning otlari qoldi. Chun O'g'uzxon G'urni olg'ondin so'ng lashkaridagi son oldi. Bir necha lashkar kam keldi. Chun tahqiq qildi. Bildikim, keyinroq qolg'on erkanlar. Olar kelgan (38a) din so'ngra so'rdikim: “Sizlar ne uchun izda qoldingizlar?”. Olar oydilarkim: “Qorning ko'blugidin oshmoqg'iz yaromay izda qolib erduk”. O'g'uzxon olarg'a “qorliq” ot qo'ydi. Jami qarluq

¹ Аскарлов А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари // «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004 йил 19-20 ноябрь. – 10-бет.
² Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Высшая школа, 1969. – стр. 305.

toifasi olar naslidin jahonda yoyildi. O'g'uzxonning bu son olg'onin “Ravzat us-safo”da G'ur va G'urjistondin yurtig'a qoytg'onda bo'lg'on deb rivoyat qilibdur. Vallohu a'lam¹.

N.A.Baskakovning fikricha, qarluq-xorazm tili mo'g'ullar bosqinidan so'ng, bir-biriga favqulodda yaqin bo'lgan ikkita til – markazi Xorazm hisoblangan Jo'ji ulusining Oltin O'rda adabiy tili va Alisher Navoiy davriga kelib eski o'zbek tilini shakllanishiga olib kelgan Chig'atoy ulusining tiliga asos bo'lib xizmat qilgan².

Qarluq-xorazm shahobchasiga to'rta til kirgan:

1. Ahmad Yassaviy va uning shogirdi Sulaymon Boqirg'oniy asarlari tilini o'z ichiga oluvchi qarluq-xorazmiy tili;
2. Asosini Xorazmning adabiy tili tashkil etuvchi Jo'ji ulusining Oltin O'rda tili;
3. Chig'atoy ulusining chig'atoy tili;
4. Eski o'zbek tili³.

Qarluq-xorazm adabiy tilining asosiy yodgorliklari Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat” asaridir⁴. Nisbatan keyingi davrlarga mansub yodgorliklar sirasiga Oltin O'rda adabiy tilida yozilgan “Nahj ul-Farodis”, “Muhabbatnoma”, “Xusrav va Shirin”, “Me'rojnomi” asarlari kiradi⁵.

Chig'atoy ulusining adabiy tilida yozilgan asarlar jumlasiga “Muqaddamat ul-adab”, “Yusuf va Zulayho”, “Ravnaq ul-islom”, “O'g'uznoma” asarlari mansub⁶.

Chig'atoy adabiy tili termini qaysi davrlarni o'z ichiga olishi haqida turkologlar orasida yakdillik yo'q. Bu haqida G.F.Blagova shunday deb yozadi: “XV asr boshidan 1921 yilgacha [Samoylovich A. 1928. – S. 21-23; Eskmann 1966. – S. 9-10.] bo'lgan davrni chig'atoy adabiy tili deb hisoblovchi

¹ Sanoiy Bobojon. Ma'orif un-nasab. – 37b, 38a-variantlar.
² Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 305.
³ Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 304.
⁴ Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 305.
⁵ Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 305-306.
⁶ Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 306.

tadqiqotchilardan farqli o'laroq, biz bu terminni XV-XVI asr boshiga bo'lgan kitobiy-yozma tilga nisbatan qo'llaymiz"¹. A.M.Shcherbak XIV-XV asrlardagi o'zbek tilini eski o'zbek tili deydi². A.Najip eski o'zbek tili terminini qo'llamaydi, uning o'rniga "chag'ataycha" yoki "O'rta Osiyo turkcha" terminlarini ishlatadi³. V.V.Reshetov esa qadimgi o'zbek tili, eski o'zbek atamalarini qo'llaydi⁴.

Turk olimlari "eski o'zbek tili" atamasini mutlaqo ishlatishmaydi. U "chag'atayja" terminini afzal ko'rishadi. O'zbek tilshunoslari esa chig'atay terminini qo'llamaydi, uning o'rniga eski o'zbek tili atamasini ishlatadi.

Chig'atoy adabiy tili yodgorliklari o'zida ko'proq Qoraxoniylar adabiy xususiyatlarini saqlab qolgan⁵. Ba'zi yodgorliklar tilining lokal xususiyatlarini ifodalangan. Masalan, "Ravnaq ul-islom" asari tilida turkman "O'g'uznoma" asari tilida esa, uyg'ur tilining sharqiy dialektlari aks etgan⁶.

Albatta, u davrlarda qarluq-xorazm tili degan atama mavjud bo'lmagan. Bu ilmiy istiloh xolos. Xorazmdagi turkiy til goh adabiy til sifatida namoyon bo'lsa, goh turkiy lahja sifatida muomalada bo'lgan. Alisher Navoiy o'zining "Majolis un-nafois" asarida Husayn Xorazmiyning xorazmcha turkiy tilidagi "Qasidai Burda" asariga sharh bitganini yozadi⁷. Movaraunnahr, Xuroson va Usmonli turk davlatida XV asrlarda Xorazm aholisining mahalliy tiliga xorazm turkchasi sifatida qaralgan.

¹ Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально историческом освещении. – М., 1982. – С. 224.
² Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.Л., 1962. – С. 12.
³ Najip A.N. Хорезми. Мухаббат-наме. М., 1961. – С. 9.
⁴ Reshetov V.V. Узбекский язык. Ташкент, 1959. – С. 16.
⁵ Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 306.
⁶ Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 306.
⁷ Navoiy Alisher. Majolis un-nafois. – Toshkent, 1993. – 9-bet.

Mahmud Zamaxshariyning "Muqaddamat ul-adab" asari.

Mahmud Zamaxshariy 1075-yilning 18-mart kuni Xorazmning Zamaxshar (hozirgi Dosho'g'uz viloyatining Izmixshir qishlog'i) qishlog'ida dunyoga kelgan. U qomusiy bilim sohibi bo'lib, o'zidan sarf, nahv, tafsir, mantiq kabi fan sohalariga oid "al-Kashshof", "al-Mufassal", "Atvoq uz-zahab" va "Navobig' ul-kalim" singari o'nlagan asarlarni yozib qoldirgan. Uning "Muqaddamat ul-adab" asari, ayniqsa, katta shuhrat qozongan.

«Muqaddamat ul-adab» dastlab ikki tilda – arab va fors tillarida yozilgan. Asarning ikki tilli variantlari sirasiga arabcha-forscha, arabcha-turkiy va arabcha-xorazmiy tuzilgan lug'atlar kiradi. Asarning eng ko'p tarqalgani ham aynan ikki tilli variantga mansub nusxalardir.

Arab tili va grammatikasini mukammal bilgan Zamaxshariy fors, eski xorazmiy-turkiy tillarini ham yaxshi egallagan. Shuning uchun ham uning mazkur yirik lug'ati muvaffaqiyatli chiqqan. Natijada «Muqaddimat ul-adab» o'sha davrning o'zidayoq xorazmiy-turkiy tiliga tarjima qilinib, uch tilli lug'atga aylantiriladi¹.

Ba'zi manbalarning ko'rsatishicha, Zamaxshariyning o'zi lug'atni xorazmiy tiliga tarjima qilgan (۲۷۷ص، ۱۳۴۷، تهرآن، لغتنامه، تهران)². Lug'at mo'g'ullar istilosidan keyin mo'g'ul tiliga ham tarjima qilinib, oqibatda to'rt tillik lug'atga aylanadi.

«Muqaddamat ul-adab» asarining yigirmaga yaqin qo'lyozma nusxalari jahonning Berlin, Leypsig, London, Istanbul, Tehron va Mashhad kabi shaharlari kutubxonalarida saqlanadi.

"Muqaddamat ul-adab" asarining o'tgan XX asrning 60-yillarida Turkiyada topilgan qo'lyozma nusxasi 655 hijriy (1257) yilda ko'chirilgan. Lug'at arab-fors-eski o'zbek tillarida tuzilgan. Bu nusxa ko'chirilish yili bo'yicha "Muqaddamat ul-adab" asarining eng qadimgisi hisoblanadi. "Muqaddamat ul-adab" asarining Turkiyaning Ko'nyo shahrida xususiy

¹ Ҳакимжонов М. "Муқаддмат ул-адаб"нинг қўлёзмаси // ЎТА. – Тошкент, 1978. – №8. – 17-бет.

² Dehxudo A.A. Lug'atnoma. – Tehron, 1347. – S. 277.

kutubxonada saqlanayotgan XIII asrgacha bo'lgan davrda yaratilgan nusxa asarning xorazmiy varianti sifatida qayd qilinadi. V.V.Bartoldning aniqlashicha "Muqaddamat ul-adab" asarining turkiy so'zlik qismi XII-XIII asrlar Osiyo turkiy adabiy tilini o'zida aks ettirgan¹. N.Baskakov esa, "Muqaddamat ul-adab" asarining turkiy so'zlik qismi tilini XIII-XIV asrlar chig'atoy adabiy tiliga mansubligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, chig'atoy adabiy yodgorliklari deb ataluvchi "O'g'uznoma", "Muqaddamat ul-adab", "Ravna ul-islom" va boshqa shu kabi asarlar o'zida qoraxoniylar adabiy tilining jihatlarini ko'proq darajada saqlab qolgan².

"Muqaddamat ul-adab" – turkiy tillarni qiyosiy-tipologik jihatda o'rganishda asqotadi. Ayniqsa, o'zbek adabiy tili tarixini tadqiq qilishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Jumladan, asar XVI asrga kelib butkul o'lik tilga aylangan xorazmiy tili tadqiqotchilari uchun ham nodir manba bo'lib xizmat qiladi.

Boshqa ko'plab o'rta asrga tegishli manbalarda ham o'sha davrlarda Xorazmda xorazmcha turkiy til adabiy til sifatida muomalada bo'lgan va bu tilda bir qancha asarlar yaratilgan. Bu masalaga "Muqaddamat ul-adab" asarining turkiy so'zligi materiali asosida yondoshadigan bo'lsak, XII-XIII asrlarda Xorazm hududida ikki – xorazm va turkiy tillar teng muomalada bo'lganligini ta'kidlash mumkin. Chunki, "Muqaddamat ul-adab" asarining arabcha-turkiy ikki tilli variantlari turkiy so'zlik qismi leksik qatlamida oz miqdorda bo'lsa-da, qadimgi xorazm tiliga mansub so'zlar uchraydi.

Zakiy Validiy To'g'on 1951-yili Turkiyaning Istanbul shahrida Mahmud Zamaxshariyning "Muqaddamat ul-adab" asaridagi xorazmiy tiliga oid so'zlarning tabdilini amalga oshirgan³. 1967-yili A.Zayanchkovskiy "Muqaddamat ul-adab" asari ism qismida keltirilgan hayvon nomlari haqida maqola chop qildirdi⁴.

O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida "Muqaddamat ul-adab"ning yettita qo'lyozmasi mavjud¹. Bular ichida O'zR FA Sharqshunoslik institutida №429 raqami ostida saqlanayotgan qo'lyozma nusxasi o'zining yaxshi saqlanganligi, to'liqligi va nisbatan qadimiyligi bilan ajralib turadi.

"Muqaddamat ul-adab" asarining to'rt tilli variantiga O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi fondida №202 raqamli qo'lyozma misol bo'la oladi. Ushbu qo'lyozma 1492-yil nusxasidan 1921-yili Buxoroda ko'chirilgan. "Buxoro nusxasi" nomini olgan mazkur qo'lyozma bilan tanishib chiqqan S.Ayniy: "Muqaddamat ul-adab" xorazmliklar uchun butun dunyoning boyligiga teng", deya baho bergan (ص. ع- بخارا مکتوبلری . محتکشلر تا ووشی ۱۹۲۱ یل)². Mazkur qo'lyozma haqida o'z vaqtida professor A.Fitrat ham o'z mulohazasini bildirgan edi³. Bu qo'lyozma ism va fe'l qismlari kiritilgan to'rt tilli dunyodagi yagona qo'lyozmadir. Ushbu qo'lyozma asosida N.N.Poppe "Mo'g'ulcha "Muqaddamat ul-adab" lug'ati" nomli kitob chop qilgan⁴.

Keyinchalik, A.Borovkov "Muqaddamat ul-adab" asari ism qismidan o'rin olgan o'simlik nomlari bo'yicha maqola e'lon qildi⁵. Asarning fe'l va ism qismlari bo'yicha tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, Z.Islomov "Muqaddamat ul-adab" asarining fe'l qismini 4 ta qo'lyozma nusxa asosida ilmiy-tanqidiy matnini nashrga tayyorladi⁶.

"Muqaddamat ul-adab" asari besh qismdan tarkib topgan. Birinchi qism – ismlar qismi bo'lib, unga 6250 ta arabcha ismiy kalima jamlangan. Ikkinchi qism – fe'llar qismi bo'lib, unda 6934 ta arabcha kalima va birikma o'rin olgan.

¹ СВР АН УзССР, т. I. – Ташкент, 1953. – с. 188-191.

² Айнй С. Бухоро мактублари // Мехнаткашлар товуши. – 1921 йил. 12 январь.

³ Аширбоев С. Фитрат Замахшарийнинг "Муқаддат ул-адаб" асари хақида // ЎТА. – №6. – Тошкент, 1996. – 26-28-бетлар.

⁴ Поппе Н.Н. Монгольскій словарь "Муқаддат ул-адаб", ч. 1-2. – Труды ИВ АН СССР, т. 14. – М.-Л., 1938; ч. 3. – М.-Л., 1939.

⁵ Боровков А.К. Названия растений по бухарскому списку «Муқаддат ул-адаб» // Тюркская лексикология и лексикография. – 1974. – с. 91-112.

⁶ Замахшарий Махмуд. "Муқаддат ул-адаб". Фейллар боби. Таржимон ва нашрга тайёрловчи З.Исломов. – Тошкент: Иелом университети нашриёти, 2003. – Сўзбоши – Б. 31. – Лугат қисми 886 б.

- minkor* – “buloq, chashma”. منكار (B. 65a. 3);
yomut – “mukofot, ajr”. يانوت (A. 383b. 4);
kullik – “mardikor”. كولكبولدى (G. 51a. 9);
fo'ta – po'ta – “ro'mol”. Xor. shev. *gulli po'ta* – “gullik ro'mol”. غوللى پوتەنى (A. 387b. 3);
sort – “shaharlik”. سارتجا سوز لادىلار (A. 417b. 2);
kilakay – “kalbosh”. Xor. shev. *kalaki qo'chqor* – “shoxsiz qo'chqor”. كىلكاى بولدى (A. 409a. 1);
qafrijuq – “qalin”. قفر جوق بولدى ساجى (B. 85b. 1);
tutuk – “parda”. توتوك اوردى (A. 224a. 3);
buzunjak – “ayollar kiyimi”. بوزونجىك (A. 431a. 4);
naviton – “yangi”. نویتان بولدى (A. 328a. 2);
koluband – “ahmoq”. كالو بندى تىدى اتى (V. 99a. 1);
javnak – janak – “qur'a”. Xor. shev. *janak o'yin* – “tovuqning ayri suyi bilan bahs boylashish”. جونك سالد يلار (A. 467a. 4);
farachi – “paranji”. فراه چى (A. 492b. 2);
kurkod – “to'qima etik”. كور كاد (A. 528a. 2);
darog'a – “ayollar yopinchig'i”. Xor. shev. *daroyi ro'mol*. دراغه (B. 151a. 4);
afsar – “otning abzali”. افسار اوردى اطغا (V. 5a. 7);
abjil – “qovushmoq”. ابجيل بولدى اتينك بىرلا (A. 228b. 3);
kalas – “kaltakesak”. اولادى كلسنى (A. 230b. 3);
koriz – “xizmatkor”. كوريز چى توننى (V. 31b. 6);
urga – “yashamoq”. اوركادى سرايده (B. 44a. 3);
kalto – “kaltakesak”. Xor. shev. *kalti* – “kaltakesak”. كلتا (B. 166a. 4);
xurush – “jadal”. خوروش بىرلا (V. 38a. 3).
qavom bo'ldi anga (V. 52b. 9) – قوام بولدى اتكا
gung bo'ldi (A. 307b. 3) – گونگ بولدى
gubo (V. 98a. 5) – گوبا
jo'ra o'lturdilar (V. 120b. 8) – جورا اولتوردى لار

- gaj* (B. 193b. 6).
salinchoq (V. 135a. 5).
yaktoy (A. 529b. 4).

M. Hakimjonovning qayd qilishicha, Zamaxshariy yashagan davrga yaqin bo'lgan vaqtlarda ko'chirilgan qo'lyozma nusxalaridagi turkiy so'zlar eski xorazm tilida, keyingi davrlardagi so'zlar esa undan farq qilgan holda o'sha asr tili, shevasi asosida berilgan¹. Darhaqiqat, “Muqaddamat ul-adab” asaridagi turkiy so'zlik tarkibida o'zbek tilining xorazm shevasiga oid so'zlar ham bor. Biz shevaga oid so'zlarning asosiylarini “Muqaddamat ul-adab” asarining Z. Isomov nashrga tayyorlagan yig'ma ilmiy-tanqidiy matni asosida beramiz:

- uvildiriq* (MA:2) – “uvildiriq, ikra”. Xor. shev. *o'vildiriq*.
qochor (MA:7) – “g'unajin”. Xor. shev. *qochor*.
o'ra (MA:11) – “ustun”. Xor. shev. *o'ra*.
moya (MA:14) – “moyak, tuxum”. Xor. shev. *moyak*.
no'xta (MA:15) – “temir halqa”. Xor. shev. *no'xta*.
singir (MA:16) – “chipqon”. Xor. shev. *singir*.
o'kcha (MA:24) – “tovon, poshna”. Xor. shev. *o'kcha*.
o'vuch (MA:25) – “hovuch”. Xor. shev. *o'vuch*.
jujak (MA:75) – “jo'ja”. Xor. shev. *jujak*.
navmid (MA:76) – “noumid”. Xor. shev. *naimit*.
ko'shk (MA:80) – “ko'shk”.
karbich (MA:110) – “g'isht”. Xor. shev. *karvich*.
kirki (MA:140) – “katta tasha”. Xor. shev. *kirki*.
soqqiz (MA:149) – “saqich”. Xor. shev. *soqqiz*.
tiring (MA:155) – “chuqur”.
shov (MA:157) – “boshog”. Xor. shev. *shovva*.
chalma (MA:204) – “salla”.
najdog' (MA:206) – rus. “najdak”. Xor. shev. *najdoq*.
urunj (MA:228) – “pora”.

¹ Хакимжонов М. “Муқаддamat ул-адаб”нинг кўлёмаси // ЎГА. – Тошкент, 1978. №8. 19-бет.

gila (MA:233) – “gina”. Xor. shev. *gila*
sirka (MA:244) – “bitning turi”. Xor. shev. *sirka*.
qulaj (MA:255) – “kasallik nomi”.
gung (MA:261) – “kar, soqov”. Xor. shev. *gung*.
bitlas (MA:277) – “bit bosgan”. Xor. shev. *bitlas*.
go'ya (MA:278) – “kuya”. Xor. shev. *go'ya*.
tilovar (MA:284) – “so'zamol”. Xor. shev. *dilovar*.
jig'ruq (MA:290) – “ajin”. Xor. shev. *jig'riq yig'riq*.
chilish (MA:291) – “chalmoq (oyog'idan)”. Xor. shev. *chilish*.
munguz (MA:292) – “shox (hayvon shohi)”.
irn (MA:306) – “lab, dudoq”.
ko'garjin (MA:337) – “kaptar”.
cho'vut (MA:343) – “eski paxta”. Xor. shev. *cho'vit*.
dangash (MA:350) – “tengdosh”. Xor. shev. *dangdush*.
dolu (MA:371) – “tentak, tanti”. Xor. shev. *dali*.
tob (MA:376) – “issiq”.
yemduk (MA:385) – “tuk”. Xor. shev. *yemdi*.
pano (MA:404) – “himoyalangan joy”. Xor. shev. *pano*.
bozirgon (MA:406) – “savdogar”.
sochoq (MA:425) – “popuk”. Xor. shev. *sochoq*.
suplik (MA:474) – “ahlat”. Xor. shev. *suplik*.
kirish (MA:555) – “qayish”. Xor. shev. *kirish*.
sircha (MA:698) – “sir(langan)”. Xor. shev. *sircha*.
obro'y (MA:735) – “obro’”.
miyonchi (MA:755) – “o'rtakash”.
dul (MA:785) – “tul, beva”. Xor. shev. *dul*.
gaj (MA:863) – “egri”. Xor. shev. *kaj*.
seja (MA:869) – “musicha”. Xor. shev. *secha*.
salinchoq (MA:872) – “belanchak”. Xor. shev. *sarinjoq*.
bo'taka (MA:873) – “parrandaning oshqozoni”. Xor. shev. *bo'taka*.

“Muqaddamat ul-adab” – turkiy tillarni qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganishda asqotadi. Ayniqsa, o'zbek adabiy tili tarixini tadqiq qilishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Jumladan, asar XVI asrga kelib butkul o'lik tilga aylangan xorazmiy tili tadqiqotchilari uchun ham nodir manba bo'lib xizmat qiladi.

Boshqa ko'plab o'rta asrga tegishli manbalarda ham o'sha davrlarda Xorazmda xorazmcha turkiy til adabiy til sifatida muomalada bo'lgan va bu tilda bir qancha asarlar yaratilgan. Bu masalaga “Muqaddamat ul-adab” asari turkiy so'zligi materiali asosida yondoshadigan bo'lsak, XII-XIII asrlarda Xorazm hududida ikki – xorazm va turkiy tillar teng muomalada bo'lganligini ta'kidlash mumkin. Chunki, “Muqaddamat ul-adab” asarining arabcha-turkiy ikki tilli variantlari turkiy so'zlik qismi leksik qatlamida oz miqdorda bo'lsa-da, qadimgi xorazm tiliga mansub so'zlar uchraydi.

Asarda uchraydigan xorazm tiliga mansub so'zlar turkiy gap qurilmalari tarkibida keltirilgan. Bu so'zlarning aksariyati ot (ism) turkumiga o'iddir. Shuningdek, fe'l asosda yaratilgan ot, sifatdosh va ravishdoshlar ham mavjud. Shuning uchun bo'lsa kerak, adabiyotlarda “Muqaddamat ul-adab” asarining arabcha-turkiy nusxalarini turkiy/xorazmcha nusxalari sifatida darj qiladilar.

Sulaymon Boqirg'oniyning “Boqirg'on kitobi”.

Sulaymon Boqirg'oniyning Xorazmning Boqirg'on mavzesida tug'ilgan bo'lib, uning tug'ilgan sanasi ma'lum emas. U 1186-yilda vafot etgan¹, Sulaymon Boqirg'oniyning xalqlar orasida Hakim ota laqabi bilan ham mashhur bo'lgan². Sulaymon Boqirg'oniyning 1848 va 1898-yillari Qozonda nashr qilingan toshbosma nusxalari O'zR FA ShI fondida saqlanadi³.

Quyida “Boqirg'on kitobi”dagi o'zbek tili tarixiy leksikasini ma'lum darajada boyitgan o'z va o'zlashma qatlamga oid ayrim so'zlarni keltirib o'tamiz: *abdol* (SB:40) – “orif, darvesh”, *avon* (SB:11), *angubin* (SB:50) – “sirka”, *behil* (SB:9), *birubor* (SB:19) – “xudo, parvardigor”, *boron* (SB:18) – “bo'ron”, *vildon* (SB:11) – “yaratilish”, *doru* (SB:16) – “dori”, *joh* (SB:16)

¹ Боқирғоний Сулаймон. Боқирғон китоби. Шейрлар ва дoston. Тошкент, 1988. 3-бет.

² Боқирғоний Сулаймон. Боқирғон китоби. 3-бет.

³ Boqirg'oniyning Sulaymon. Boqirg'on kitobi.

(tosh otar qurol QR I:150), susub (o'lehab QR I:146), sug'on (piyoz QR I:180), so'klun (g o'sht, bag'ir QR I:83), tarin (poliz ekini QR I:180), tatsu (sifat QR I:81), teba, teba (elat, xalq QR I:48), tebiz (sifat QR I:16), tovar (QR I:70), topug' (xizmat QR I:71), **tunak** (*yashirnadigan* joy, tuynuk QR I:150), tus (par QR I:84), **to'puz** (gurzi QR I:69), uvuncha (QR I:89), uma (oriyat, ko'ngil QR I:123), urag'ut (xotin QR I:158), uchak (QR I:66), uchuz (to'qlik QR I:141), fusus (avramoq QR I:78), xavosti (sifat QR I:177), **xarbus** (*tarvuz* QR I:26), **xumdon** (QR I:172), chakki (hujjat QR I:75), chaqir (ko'zning sifati QR I:56), **chuz** (*mato* turi QR I:104), chujak (tuxumning sarig'i QR I:117), chug'at (sochning sifati QR I:130), shappot (shapaloq QR I:159), Shoz (QR I:176), mungush (mush QR I:14), ernak (barmoq QR I:17), yaza (er sifati QR I:134), yanut (QR I:21), yanchuk (bosh QR I:57), yag'an (tuya QR I:97), qaba (soqib sifati QR I:34), qort (mo'ri QR I:122), g'anin (kasallik nomi QR I:166), habta (yo'q QR I:20), hirfa (hunar, ilm QR I: QR I:33), huri (QR I:104).

Umumiy qilib aytganda quyida yana bir necha asar va ularning leksik qatlamiga oid lug'atlardan namunalar keltiramiz. Mazkur lug'atlarni keltirishdan asosiy maqsad: mazkur so'zlar eski turkiy til, eski o'zbek adabiy tili davrlariga mansub asarlar tilning rivojida, lug'at tarkibini boyishida, tilning silliqlashishi grammatik shakllarning rivoji – umuman har jihatdan katta ta'sir ko'rsatganligini isbotlashdir. Ayni damda, ushbu lug'atlardagi so'zlarning genetik, komponent tahlillarini amalga oshirish, tarqalish arealini belgilash juda muhim ekanligini ta'kidlash zarur.

Sayfi Saroyining «Suhayl va Guldursun» dostoni va «Gulistoni bit-turkiy» asari.

Sayfi Saroyi 1321-yili Xorazmning Sariqamish qishlog'ida tug'ilgan. 1398-yili Misrning Iskandariya shahrida vafot etgan. U umri davomida Oltin O'rda, Turkiya va Misr mamlakatlarida bo'lgan. Uning bizgacha o'ndan ortiq g'azal, qasida, qit'a, ruboiy, shuningdek, «Suhayl va Guldursun» dostoni va «Gulistoni bit-turkiy» asari yetib kelgan. «Sinbodnoma»ni o'zbek tiliga qilgan tarjimasi esa bizgacha yetib kelmagan. 1391-(hijriy 793-yil shavvol oyining

birinchi kuni) yili «Gulistoni bit-turkiy» asarini yozgan. «Gulistoni bit-turkiy» asarining yagona nusxasi Gollandiyaning Leyden universitetida №1355 inventar raqami ostida saqlanadi. «Suhayl va Guldursun» dostoni va «Gulistoni bit-turkiy» asarlarining fotonusxalari O'zR FA Sharqshunoslik institutida mavjud¹.

Lug'at

بدرقه – *badraqa*: Bir yigit bizga *badraqa* bo'ldi (G, 148a 5) 1,25;

برطيل – *bartil*: Gar esa qazi alib *bartil* sandan besh xiyar (G, 177a 11) (1,229);

بيكان – *bikan*:

Nazar qil bizga bir sa'at aya mahbubi ravhani.

Anintek bizni xush ko'r kim, *bikansun* aql ruhani.

(G, 179b 4). (1,238).

بيچين – *bichin*:

Bichin vaqti kelib bug'day etib tur.

Ko'zun ach uyqudan kim tan atib tur.

(G, 135b 6). (1,238).

درم – *daram*:

Saxilarnin alinda bir *daram* yoq.

G'anilarda derahim choq, karam yoq.

(G, 150b 5). (1,331).

جک – *jak* (xom, pishmagan): Bir necha *jek* kirpich. (G, 149b),

ياخو – *yaxu*: Bu salih naqasimi *yaxu* dajjal eshaki (G, 154a 9) (1,510);

لجلج – *lajlaj* (shaxmat ishqibozi): «ajabmi ishq *lajlaji* surub at salatinni piyada birlan utsa (G, 113a 3) (2,19);

تتلى – *tanli*: Anin bekin qatti yuzli, yumshaq tanli mahubdan vafa kelur (G, 127a 4) (2,379);

اوروج – *uruj*: Kim degay ol kun ol uruj tutkay, boyla bayram bolub anga payda (G, 47b 11) (2,442);

فستوق – *fastuq* (pista) (G, 180b 2) (2,466).

¹ Шерлар. Гулистон. – Тошкент, 1968.

فروه – *farva* (po'stin): Ol og'rylar beki buyurdy bar tonyn dag'i yuz aqycha bilan bir farva berdilar (G, 110a 5).

شیر – *shir* (sher): Qandadur shir kelib panjada quvvat ko'rsun (G, 148b 8 (2,541)),

غراب – *g'urab* (qarg'a) (G, 110a 13) (2.694).

amud (suvdagi orol) 100a 65, angar (eslamoq) 50b 34, babak (ko'z babagi) 132a 86, baytor (taqa qoquvchi) 107a, batan (holi batan) 152a 98, Batxos (amir Batxos, a.o.) 159 102, burdi yamaniy (Yaman ...) 92a 60, buchug habba (chaqa, mayda pul) 39b 62, Vatvot (ko'rshapalak) 107b 68, Vosit shahri (Vost shahri) 85b 55, Diyor Bakr (shahar) 134a 87; jalib 17b 16, jisir 87b 56, zag'al (tanga turi) 53b 36, z o'qoq 24a 20, yo'g'urt 43b 30, kirda (arpa un) 90b 58, kobin 68a 45, mihakk (mohak toshi) 156b 100, movard 52b 35, okif 23b 19, pas 14a 14, simot 88b 57, sisiqon (qush) 117a 75, tabli 152a 98, - taqa (oyma daricha) ol qyz taqany yabty (G, 11b 2) (2.372), tarkash 157b 101, tarra (jonli Qo'zi, darranda) 90a 58, ujrati (kema ujrati) 100a 65, uzdan (chiroyli, kelishgan) 47a 32, shangul (sevgili) 113b 72, yaxni (ovqat turi) 74b 48, Qabola (xorazm matosi, tovari) 92b 59, qav (paxta) 38b 28, qirnaq 47a 59, qutn 60b 40, g'irbol 21b 18, g'iri 39b 265, hilla 87b 56.

Haydar Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asari.

Haydar Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asari asosini Xorazmning adabiy tili tashkil etuvchi Jo'ji ulusining Oltin O'rda tilida yaratilgan. Bu til qarluq xorazm til shaxobchasining Chig'atoy adabiy tilidan oldingi davriga mansubdir. Bu davr Oltin O'rda xonligining qulashi bilan tugaydi. Asar tili qipchoq tipiga yaqin hisoblanadi.

«Muhabbatnoma» asarining 1353-54-yilda yozilgan 3 ta qo'lyozma nusxasi mavjud¹. Shulardan birisi uyg'ur yozuvida yozilgan².

«Muhabbatnoma» 11 nomadan iborat. Jami 473 baytdir. Asarning 4, 8 va 11-nomalari fors-tojik tilida yozilgan¹. «Muhabbatnoma» 1959-yili kitob

¹ Щербак А.М. Огузнаме, Мухаббатнаме. – Памятники древнеуйгурской и старобухарской письменности. – 1959.

² Qosimov S. Xorazmiy ijodi: Nomz. diss. avtoref. – Toshkent, 1950.

shaklida Toshkent shahrida nashr qilingan². Rus olimi A.M.Shcherbak 1959-yili «O'g'uznoma, Muhabbatnoma» nomli tadqiqotini e'lon qilgan³. 1961-yilda asarning matni, rus tiliga tarjimasi, transkripsiyasi va tadqiqoti E.N.Najib tomonidan nashr qilingan⁴.

Lug'at

تابنده – *tabanda* (tabanda):

Quyashtek davlatyng tabanda bolsun (Mn., 294b 2)⁵.

هوينا – *huvayda*. (aniq):

Husnni ta huvayda qildi xaliq (Mn., 309a1)⁶.

Qutbning «Husrav va Shirin» dostoni.

Qutb Xorazmiy «Hisrav va Shirin» dostonini 1330-40-yillar orasida Sig'noq shahrida yozgan. U Oq O'rdaga Tinibek huzuriga borgan. Doston amir Qutlu Xo'janing tavsiyasi bilan 1383-84-yillarda Misrda Berka Faqih ibni Barokaz Ezgu Qipchoqiy tomonidan ko'chirilgan. Bu qo'lyozma 1914-yili Parij milliy kutubxonasidan topilgan. «Hisrav va Shirin» dostonining tili bir muncha tadqiq qilingan. Quyida asar tarkibidagi turkiy, arabiy va forsiy so'zlardan iborat lug'atni keltiramiz. Arabcha va forsha so'zlar asosan, an'anaga ko'ra islom dini bilan bog'liq ravishda qo'llanilgan.

lug'at

اتشخانه – *atashxana*:

qylyb ko'b vaqif atashxanag'a ham (XSh, 32b 18) (1,177);

بانو – *bomu*. (XSh, 27b 5) (1,211);

بود – *bud*:

Tek atyn Shirin ermez ey but-i chin,

Atyn-tek oz bodun barchasy shirin (XSh, 43b 5) (1,260-261);

¹ Хорезми. Мухаббатнаме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследования Э.Н.Наджиба. – 1961.

² Muhabbatnoma. Toshkent, 1959.

³ Щербак А. М. Памятники древнеуйгурской и старобухарской письменности. – 1959.

⁴ Хорезми. Мухаббатнаме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследования Э.Н.Наджиба. – 1961.

⁵ Фазылов Э. Старобухарский язык. – т. II. – Ташкент. Фан. 1971, стр. 680.

⁶ Фазылов Э. Старобухарский язык. – т. II. – Ташкент. Фан. 1971, стр. 69.

بوتە – *buta* (nishon, kamon?), (XSh, 50b 8) (1,291);

جیق – *jiq* (yomg'ir):

Hava daryadin alsa song berur jiq. (XSh, 101a 1) (1,372).

ياخود – *yaxud*:

Ko'rub angla ko'nulda rahmi barmu.

Yaxud hich adami urg'in sevarmu?

(XSh, 14b 3) (1,510)

كانكيره – *kangira*:

Urub kankira urkub o'rdak-u qoz.

Havada qildi lachinlar ma parvaz

(XSh, 80b 10) (1,584)

مايه – *maya* (mag'z):

Nishan berdi bu mayalarqa ixlas.

Bular tekma amalda bolsun teb xas.

(XSh, 2a 3) (2,69)

نسيه – *nasiya* (*kredit*) (XSh, 43b 1) (2, 142);

او فراك – *o'vrak* (o'rdak):

Qaling o'vrakka kirmish-tek lachin.

To'kar dushman qanin urub qilichin.

(XSh, 19b 20) (2,183)

پارسی – *parsi*. Xanim ating'a ushbu parsi tilni chavurdum (XSh, 7a 14) (2, 212);

پستان – *pistan*. Kumushdin nar yanglig' iki pistan (XSh, 12a 10) (2, 213);

پىچ پىچ – *pichapich* (af'a) (XSh, 110a 4) (2, 213);

سالا – *salo* (qishloq):

Kechur ashib saladin bir salaqa,

Salib yalg'uz bashin muntek balaqa.

(XSh, 21a 20) (2,245)

سيمورغ – *simurg'*. (XSh, 9b 12) (2, 287),

تيشه – *tisha* (tesha):

Qachan kim tishasin elgenga alg'ay.

Tash uzra mendin artuq naqsh qilgay.

(XSh, 59a 8) (2, 394);

توت – *tut* (daraxt) (XSh, 109b 8) (2, 414);

اسطرلاب – *usturlab* (XSh, 45a 17) (2, 446);

چام – *cham* (qadah): Rayahinlar ara yurub icha cham (XSh, 37b 20) (2,

513);

چوره – *chavra* (atrof): Yurur on tangqa tegru havz chevra (XSh, 2a 8) (2,

514);

چاكاچاك – *chakachak* (taqlid): Qilichlar uni chakachak chiqti (XSh, 45a 4)

(2, 515);

چىگاو – *chigav* (musiqas asbobi, nag'ma): Chigav qilg'a chigav etib tuza
saz (XSh, 94a 15) (2, 516);

چيل – *chil* (tog' qushi): Yurushindin uyalur tag'da chil ham (XSh, 103a
8) (2, 517);

چونكار – *chongrar* (cho'nkarib (ko'zini): Quyug'tek chongrarib iki
qaraq (XSh, 103b 6) (2, 520);

شكيبا – *shakiba* (sabr): Azin qalmadi ko'nglinda shakiba (XSh, 61a 5) (2,
526);

قىقيرت – *qiyqirt* (qichqirmoq): Qiyqirtti vay teb anin ol yuzinga (XSh, 9a
8) (2, 622);

هليله – *halila* (mirobalan):

Eshit kim ne masal aydi hunarmand.

Halila ba halila qand ham qand.

(XSh, 52b 17) (2, 662);

غوز – *g'o'z* (yong'oq): So'nuksuz xurma, qabsiz g'o'z bo'lmas (XSh,
90b 17) (2, 693).

Avun 47a 205, Ajabnush (a.o) 39a 191, ajun (dunyo) (XSh, 29a) 173,
arshun (uzunlik) 55a 220, babak (ko'z babagi) 85a 272, *bazrom* (XSh, 8b) 136,
buryon (XSh, 28a) 172, bo'lit 97a 294, - *vaz*. Qo'lini tutti vaz ker qayitti. (XSh,

93a 10) (1,296), vozingi 113a 321, Gavharmalak (a.o) 39a 191, gulofta 117b 325, Dilshod (a.o) 39a 191, dud (uzukning sifati) 66a 238, eg (ekan, pul) 73a 251, yog'an (shaxmat donasi) (XSh, 20b) 157, zandavoj (XSh, 14a) 147, ivak 44b 199, iviq 105b 307, ivrak (XSh, 13a) 145, irg'al 101b 300, istiza 88a 278, ishki-boy 58b 224, yang (XSh, 14b) 146, yizg'i 96b 291, yinch (XSh, 31a) 177, yunchi (XSh, 23b) 162, yo'n (yon, taraf) 78b 259, yo'g'urt 105a 307, kaslon 116a 324, kertak (chertak) 102a 303, kertu (XSh, 17b) 152, kira (keng kira) 80b 263, kobin 72a 250, koyin 87a 276, kuzaz 52b 213, kuzan (ko'zan) 50a 210, كلى - kulang (kulung 65b, 236-bet. - kirki): Kulaningga sab ol yash nar ag'achi (XSh, 69a 8) (1,641), kur (arslon) 37a 188, kurun 39a 191, ko'garchin (qush) (XSh, 21a) 159, ko'gus (ko'ksi) 92a 285, ko'nychuk (hamyon) 76a 257, Kusub (fe'l, kusarmoq, orzu qilmoq) (XSh, 30b) 175, لالا - lala (xizmatkor): Achilidi lalatek lalani surdi (XSh, 27a 18) (2,23), Lax.ovur (XSh, 11a) 142, Malik (podshoh), mang 34b 182, mil (ko'zga tortiladigan) 38a 189, mindar 81a 265, mihor 90a 281, mungar 108b 312, navoxt 85b 272, navoxat 97b 293, nahjir 40a 191, Nekiso (a.o) 95a 290, ofsun (yori ofsun) 78b 259, papas (XSh, 15b) 148, Parviz (a.o) (XSh, 33a) 181, pardai rost 95a 290, Parizod (a.o) 39a 191, Pospon (sham, chirog') 93b 286, rahovi (maqom) 98b 295, reng 45a 201, Samanturk (a.o) 39a 191, sarar (fe'l) 54a 217, sarovor (XSh, 12b) 143, singarfu simob 104a 306, sipurka (hayvon) 47a 205, sirkankubin (sirka) 92b 284, sob (sopmoq) 69a 244, sopon 88a 278, soqshar (soqshab, fe'l) (XSh, 63b) 232, sungi (XSh, 9b) 137, sus (XSh, 9b) 137, susun (may) (XSh, 15b) 148, suchur 45a 201, tabnur 85b 271, tabo (XSh, 14b) 146, tuba 67a 240, tutsu (tutatqi) 74b 252, tutxavul 106a 310, tutshu 66a 239, tatg'ovul (xizmatchi) 50a 210, tamar 63b 232, tarlog' (XSh, 9a) 138, terkin (XSh, 28b) 171, tilis 113a 322, tiltog' 112b 319, tuma 112a 320, tutsu (XSh, 27a) 170, to'xshun 46b 203, Farangiz (a.o) 39a 191, Farhod, xoski 53b 215, Xo'tan xotun 39a 191, chumg'oq (qo'lning sifati) 91a 282, chumchag'or 101a 301, churung (chavrang) (XSh, 31a) 177, chug' (ot egari bog'ining chug'i) (XSh, 23b) 162, Shabdiz (a.o) (XSh, 13a) 145, Shat (toponim) 41b 194, qarovash (negr) (XSh, 20b) 157, evak (baliq yo qush) 58b 223,

yadamish 52a 214, qavra 74a 253, qavg'a (paxta, cho'vit) 64b 234, qarinch 114b 322, qalya 86a 274, qiv 56b 220, qovurt (qari) 45a 202, qoli (g'oli) 101a 301, quba 112a 320, Hamila (a.o) 39a 191, Hisrav (a.o), Humoyun (a.o) 39a 191, g'oliya 38a 190, g'urrush (XSh, 8b) 136.

Mahmud ibn Ali as-Saroyi (XIV asr). "Nahju-l-farodis"

("Jannatlarning ochiq eshiklari") asari

Mazkur asarning muallifi masalasida ko'p bahslar bor. Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» («Shoirlar bo'stoni») asarining Alisher Navoiyga bag'ishlangan qismida quyidagi «mulamma» (qit'a)ni keltiradi: Turkiysin ko'rub qilurlar erdi tark-u tavba ham.

Gar tirik bo'lsalar erdi Lutfiy birlan Kardariy,

Bovujudi forsi dar junbi she'ri komilash.

Chist ash'ori Zahiru kist bori Anvariyo¹⁰⁶

Bu mulammadagi "Kardariy" taxallusli shoir hozirgacha bir qancha munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Maqsud Shayxzoda "Tazkirachilik tarixidan" maqolasida quyidagicha fikrni aytgan edi: "Mazkur qit'ada zikr etilgan Kardariy Xorazm o'lkasining Kardar qishlog'ida hijriy 761-hijriy / milodiy 1359-1360-yilda vafot etgan Mahmud ibn Ali degan shaxs, "Nahjul-farodis" nomli diniy-axloqiy asar muallifidir. Umrining bir qismini Oltin O'rda poytaxti Saroy shahrida o'tkazgan. Asarning bir necha nusxalari saqlanib qolgan. Bu asarning Kardariy tirik vaqtida xorazmlik kotib ko'chirgan nusxasi Xorazm shevasi va adabiy lahjasining tarixini o'rganishda juda katta ahamiyatga egadir. Har holda Davlatshoh turkiy nazm ustasi deb ko'rsatgan Kardariy degan shoir ana shu Mahmud ibn Alidan boshqasi emas". Nemis olimi N.Xofman ham Kardariy shaxsi haqida o'zining olti jildlik "Turk adabiyoti" kitobida ham ma'lumot bergan. Uning fikricha, "bu shoir ... mashhur turkigo'y shoir Mahmud ibn Ali as-Saroyi Bulg'oriy Kardariydir. Kardar Xorazmdan bo'lgan. Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro"sidagi qit'asida uni tilga olgan. Tarixda Kardariy taxallusli shoirlar bir emas, bir necha bo'lgan. Lekin uning turkiy tilda yozilgan "Nahjul-farodis" asari bizga ma'lumdur".

Saroyi to'g'risidagi ma'lumotlar hozircha ma'lum emas. Davlatshah Samarqandiy bergan ma'lumot Kardariyning Lutfiy darajasidagi shoir ekanini ko'rsatadi. Ammo boshqa tazkiralarda Kardariy to'g'risida hozircha ma'lumotlarni uchratmadik. Ehtimol, Oltin O'rda adabiy muhitida yashab ijod qilgan aksariyat shoirlar tazkiraga kirmagan, ular to'g'risidagi ma'lumotlar uzoq-yuluq, Temuriylar sulolasi bilan Oltin O'rdadagi ijtimoiy va siyosiy munosabatlar adabiy jarayonga, xususan, Kardariy singari mashhur shoirlarning tazkiralardan o'rin olishiga monelik qilgan bo'lishi mumkin. "Nahj ul-farodis" da uning biron bayt she'ri ham uchramaydi.

"Nahj ul-farodis" asari hijriy 761 (milodiy 1360)-yili yozilgan. Bu to'g'rida asarning nihoyasida aytilgan. Shuningdek, kitob muallifi oradan ikki kun o'tgach, "dorulfanodan dorulbaqoga rixlat qilgani"ni, bu kitobdan ko'p allomalar foydalangani bayon qilingan. Kitob kotibining bu ma'lumotidan asar anchagina mashhur bo'lgani ko'rinadi.

"Nahj ul-farodis" to'rt bobdan va har bir bob o'nta fasldan – jami qirq fasldan iborat. Bu asar "qirq hadis" (chihi hadis)ni sharhlagan va har bir hadisga oid hikoyatlar bilan bezalgan asardir. Bu asar "Qisas ul-anbiyo" turkumiga mansub bo'lsa ham, payg'ambarlar tarixi bayonida afsonalar emas, balki tarixiy voqealar, rivoyatlar asosiy o'rin egallaydi. Qolaversa, "Nahj ul-farodis"ni yozishda muallif turli ishonchli manbalarga tayangani uchun ham asarga ko'p allomalar murojaat etganlar.

"Nahj ul-farodis" da eng diqqatga sazovor dalil – bu hadislardir. Birinchi bobning birinchi faslidagi hadisga e'tibor qarataylik. "Imom Bag'oviy rahmih" "Mashobih" otlig' kitobinda bu hadisni keltirmish: Payg'ambarimiz as. aydi: Tangri tvl. Ismoil payg'ambar as. o'g'lanlarindin Quraysh qabilasini odurdi. Yana Quraysh qabilasidin Xoshim atlig' kishining o'g'lanlarini odurdi. Yana Xashim atlig' kishining o'g'lanlarindin meni o'durdi, chiqardi. Bu ma'nidindin oturu Payg'ambar as.qa Mustafa at berildi. Mustafa arab tilincha odrulmish temak bolur – Imom Bag'aviy "Mashobih" degan kitobida quyidagi hadisni keltirgan. Payg'ambarimiz a.s. shunday aytgan ekan: Tangri taolo Ismoil

payg'ambar o'g'illaridan Quraysh qabilasini tanlab oldi. Yana Quraysh qabilasidan Hoshim degan odamning o'g'illarini tanlab oldi. Yana o'sha Hoshim degan odamning o'g'illari orasidan meni tanlab olib, o'rta qari chiqardi. Shu sababdan Payg'ambar a.s.ga Mustafo ismi berildi. Mustafo – arab tilida tanlab olgan ma'nosini bildiradi". Hadisning manbasi (Bag'oviyning "Mashobih" asari) ishonchli ekani ko'rinib turibdi.

"Nahj ul-farodis"ning birinchi bobida Muhammad alayhissalomda payg'ambarlik sifatlarining zohir bo'lishi va uning dini islom yo'lidagi faoliyati bayon qilingan. Bobda hadislardan, Bag'aviyning "Mashobih" asaridan tashqari, shayx Imom Ishoq Quloboziyning "Ta'rif" kitobidan, Imom Sog'oniyning "Mashoriq ul-Anvor" asaridan, Imom Abul Muhammad Ispijobiyning "Tafsir"idan, Imom Abul Alayh Ushiyning "Nishob ul-axbor" kitobidan, Shayx Abu Yazid Bustomiy, Abdulloh ibn Ma'sud kabilarning so'zlaridan foydalangan. Barcha ulamo va fuzalolarning Muhammad a.s.ga tug'ilgan paytidanoq payg'ambarlik sifatleri va fazilatleri ato qilinganini bayon qiladilar.

"Nahj ul-farodis" tarixiy asar emas, payg'ambarimiz a.s. tarixini boshdan-oxirigacha bayon qilinmagan. "Nahj ul-farodis" – agiografik asar, payg'ambar hayotining eng muhim nuqtalariga e'tibor qaratgan. Jumladan, Oллоh Taolo Muhammad a.s.ga payg'ambarlik sifatini topshirishi, musulmonlikni ilk bor qabul qilgan Xadicha, Ali, Abu Bakr va Zayd to'g'risidagi qiziqarli voqealar, payg'ambar a.s.ning Makkadan Madinaga borishi, uning mo'jizalari va boshqa ko'p voqealar "Nahj ul-farodis"ni qiziqarli badiiy asar sifatida yaratishga asos bo'lgan.

lug'at

أرداح – *ardah* (NF, 20b 9) (1, 61);

دلو – *dalvi* (chelak): Yana Misirg'a barur karvanlar ol quzug' qatinda qondilar taqi suv almaq uchun dalv iza berdilar (NF, 57a 12) (1, 328);

دبور – *dubur* (panja): Bir tash tushti bashindin kirdi taqi dubrindin chiqti (NF, 22b 3) (1, 344);

جوبراك - *jubrak* (juldur): Ya Aba Hurayra, bu eski jubraklarnikim, ko'rarsan bu jubraklar jumlasini bu adamlarning tonlari erdi (NF, 196b 9) (1, 374);

زهنك - *zahang* (posox): Xalifanin zahanlarini alib keldilar (NF, 113b 17) (1, 392);

ازاره - *izar* (ishton): Bu arada izari sheshildi (NF, 114a 6) (1, 409);

ياب - *yab* (daryo): Tamug' ahli ancha yig'lag'aylar kim yuzlari yabtek *bolg'ay, andin* song ko'z yashi kasilgay (NF, 34a 11) (1, 454);

يغرئنجي - *yigranchi*. Payg'ambar xabar berur, yarliqar, tangri hazratiga dunyadin yigranchirak narsa yo'q tedi (NF, 196b 15) (1, 524);

كرسان - *karsan*. Taqi ol qo'y samurdi, andin payg'ambar aydi: "Ya Ummi Mu'id evda karsan bar ersa kelturgil" tedi. Ummi-Mu'id bir karsan kelturdi (NF, 12a 10) (1, 567);

كواج(كفاج) - *kuvach* (kufach): Axsham bolmishta kezini taqi kuvachda bir ancha ta'am qaldi (NF, 15b 17) (1, 636);

موش - *mush* (muskus): Taqi o'zinga mush yizig'lar surtar erdi (NF, 104b 3) (2, 132);

پالان - *palan*. Payg'ambar alayhi-s-salamning tevasining palani tushdi (NF, 61a 5) (2, 210);

سرجه - *sircha* (qaychi): Taqi bir *sircha* aldilar baqirdin o'sma uzmaq uchun (NF, 80b 13) (2, 292);

سوسمار - *susmar* (kaltakesak): Ya Muhammad, agar bu susmar tilga kelsa, taqi saning payg'ambarliqiga tanuqluq bersa men taqi iman keltururman tedi (NF, 81b 11) (2, 312);

تريغ - *tarig*: Bizim elda tarig'din narsa qilurlar (NF, 182a 17) (2, 345);

تارس - *tars* (mahalliy o'g'it): Aydilar: "Ya shayx, bu bag'qa hali besh yuz araba tars karak" tedilar (NF, 124b 3) (2, 347);

چغان - *chag'an* (chiyabo'ri): Baqar, bir chag'an yugru keldi (NF, 197b 16) (1, 512);

چامدان - *chamadan* (jomadon): Ekki kishi kelib bir chamadanni amanat qoztilar (NF, 102b 1) (1, 513);

غالى - *g'ali* (gilam): Sulayman parilarga buyurub bir g'ali toqitmish erdi (NF, 106a 1) (1, 687).

Kamol Ummiyning "Devon"i

Vatanimiz mustaqillikka erishgach, ma'naviy merosimizni o'rganish doirasi ancha kengaydi. Xalqimizni qadimiy qo'lyozma yodgorliklar bilan tanishtirish borasida ham ko'zga ko'rinarli yutuqlarga erishildi. Jumladan, Zardusht, Najmiddin Kubro, Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Rumi, Husayn Boyqaro, Ubaydullaxon (Ubaydiy) va Muhammad Rahimxon - Feruz kabi buyuk bobokalonlarimiz va ularning asarlari bilan tanishish aynan mustaqilligimiz davrlariga to'g'ri keldi.

Yuqorida nomlari keltirilgan allomalarning hayoti va ijodi sobiq sho'ro davrida mavjud bo'lgan taqiqlar sababli yetarlicha o'rganilmadi. Endilikda, mustaqillik va erkin fikrlash sharoitida mustabid tuzum davridagi noto'g'ri talqin va yanglish fikr oqibatlarini to'g'rilash imkoniyatlari yuzaga keldi. O'tgan asrning oxirgi o'n yilligida, nomi ilgari uncha tanish bo'lmagan o'nlab adiblarimiz va ularning ijodi yurtimiz ahliga taqdim qilindi.

Biz adabiy merosini o'rgangan XV asrda yashab o'tgan Kamol Ummiy ham turkiy tilda ijod qilgan adiblarimizdan hisoblanadi. Kamol Ummiy vatanimiz tarixidagi eng ziddiyatli davr bo'lgan XIV asrning oxiri va XV asrning boshlarida bir vaqtlar Jo'ji ulusiga mansub bo'lgan Oltin O'rda muzofotida yashab, ijod etgan. Shu sabab Kamol Ummiyning nomi tarixiy manbalarda ham, bizga ma'lum bo'lgan tazkiralarda ham uchramaydi. Bizda mavjud bo'lgan Kamol Ummiy qalamiga mansub devon (she'riy to'plam, manbani o'zida risola deb yozilgan) Muhammad Fotih valadi Oxund vali al-Marhum al-Ufoviy lojal Mullo Abdurahmon bin Usmon al-Qorg'oliy tomonidan 1833-yilda bosma (Qozon bosmasi) usulida chop qilingan. Devonda adibning tug'ilgan yurti to'g'risida ma'lumot berilmagan. Shoir she'riyati bilan tanishar

ekanmiz, Ummyning g'urbatda, o'z yurtidan uzoqda – musofirlikda yashagan ma'lum bo'ladi:

G'aribam, g'urbata galdim elimdan,

Saydi shahrim xarob o'ldi zulmdan. (135-bet)

Yozilish uslubi va tiliga ko'ra, Ummy she'riyati, shayx ul-mashoyix Ahmad Yassaviy hikmatlarini eslatadi. Tasavvufiy istilohlar va ularga berilgan izohlar shuni ko'rsatadiki, Kamol Ummy tasavvufiy hol va maqomlardan yaxshi xabardor bo'lgan.

Kamol Ummyning tilini poetik va eng asosiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilib chiqargan so'nggi xulosamiz – shoirning vatanini Xorazm deb, uning o'zini esa xorazmlik bo'lgan deb hisoblashga to'la asos bo'ladi. Risolaning hech bir joyida Kamol Ummy o'zini xorazmlikman deb atamaydi. Biroq, biz mavjud barcha dalillardan foydalangan holda Kamol Ummyning tug'ilgan yurti Xorazm (Shimoliy Xorazm) bo'lsa kerak, degan farazni ilgari surdik va ushbu farazimizni asoslashga harakat qildik.

Shuningdek, shoirning ismi va adabiy taxallusi xususida o'z mulohazamizni bildirdik. Shoirning ismi borasidagi ma'lumot quyidagi misralarda keltirilgan:

Qullaring kamtaridur Ismo'il,

Na vor Ummy Kamol esa laqabi.

Turkiy madaniy meros o'zining uzoq va boy tarixiga, mundarijasiga ega. Bu meros istiqloq sharofati bilan keng va ochiq o'rganila boshlanganligi ayni muddao bo'ldi. Turkiy badiiy meros, xususan, o'zbek she'riyatining shakllanishi va taraqqiyida Oltin O'rda xonligida ijod etgan Sayfi Saroiy, Is'hoq Xorazmiy, Qutb Xorazmiy va boshqalarning alohida o'rni bor. Bu va yana qator turkig o'y adiblar sirasida hali nomi unchalik ma'lum bo'lmagan Kamol Ummy – Ismoil XIV asr oxiri va XV asr boshlarida yashagan. Undan bizgacha 47 varaqdan iborat meros etib kelgan. Risola deb atalgan ushbu manbadan 110 ta g'azal, 5 ta masnaviy va 7 ta murabba' ushbu ijodkorga tegishlidir.

Kamol Ummyning merosi, turkiy xalqlar adabiyoti vakili sifatida shoir ijodidagi asosiy mavzular va obrazlar, badiiy mahorat va til qurilishi masalalari tadqiq qilingan. Devonning yaratilishi va zamonamizga yetib kelishida XIX asr tatar adibi Qorg'oliyning alohida hissasi bor.

Kamol Ummy she'rlari asosan o'g'uz lahjasida, mazmun va uslub jihatidan Ahmad Yassaviy ta'sirotida bitilgan. Bu va boshqa dalillar shoirning asli xorazmlik ekanidan dalolat beradi. Shoir 1413-yilda marsiya yozganligi aytiladi, Qorg'oliy esa, risolani 1833-yilda Qozon shahrida nashr qildirgan.

Shoirning "Dushar", "Etmading", "O'lum vor", "Uchun" kabi qator ma'rifiy she'rlari diqqatga sazovor.

So'yla, ey bulbul, bukun toza gul chog'dir,

Xab bezandi, na ki, sorusi, qizil, og'dir...

misralari adibning tabiat bilan oshno ekanidan darak beradi.

Kamol Ummyning ijodini o'rganish, uning ma'naviy xazinasidan bahramand bo'lish maqsadida muallif tomonidan risola nashr qilingan¹. Unda shoirning she'riy namunalaridan parchalar keltirilgan. Keltirilgan she'rlarda Kamol Ummyning jonli tilini, matnda u qo'llagan so'zlar imkon qadar asl holida berilgan. Matnni o'qishda yuzaga chiqadigan ba'zi qiyinchiliklarni nazarda tutib, risola so'nggida ayrim tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlarning lug'ati ilova qilingan.

Kamol Ummy XIV asr turkiy xalqlar adabiyotining vakili sifatida Xorazmda tug'ilib, Oltin O'rda xonligida yashab ijod etgan mutasavvuf shoir hisoblanadi. U mo'g'ullar bosqinidan keyingi davrdagi mavjud ziddiyatlar, musofirlik va xalqning og'ir turmush sharoitlari jarayonida yashadi. Kamol Ummy she'riyat bilan shug'ullanishiga sabab bo'lgan narsalarning barchasi uning asarida aks etib turibdi.

Lug'at

Bisha, bishi, boqi, varta', choh, dun, joh, juz, zarq, zihi (zehi), kox, koh, kudurat, kunj, ko'tah, maosh, nesh (nish), oyin, ol, pesh, pur, resh, riyo, rish,

¹ Матнӣёзов А. Камол Уммиё. – Рисола. – Урганч, 2006. – 49 б.

roy, roh, sad, sipar, sipoh, taboh, timor, uluv, uyutmoq, xazoyin, xuffosh, cho'x-
eya, yasoq, o'd, qahrabo, qur, hasham.

Hofiz Xorazmiyning «Devon»i

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyining xorijiy mamlakatlardagi adabiy merosimizni o'rganish va to'plash maqsadida muntazam ravishda olib borgan arxeografik ekspeditsiyalarining birida 1975-yil 26-martdan 26-maygacha Hindiston dorulfununlari, kutubxonalari, davlat arxivlari va muzeylaridagi sharq qo'lyozmalari xazinalarida o'tkazildi¹. 1975-yili 18-may kuni Haydarobod shahrining Solorjang muzeyi fondidan №4298 inventar raqami ostida saqlanayotgan "Devon-i Hofiz ba zaban-i turkiy" nomli qo'lyozma topildi. Muallifning ismi Abdurrahim, taxallusi esa Hofiz ekanligi g'azallardagi misralardan ma'lum bo'ladi. Natijada qo'lyozmaning fotonusxasi Toshkent shahriga keltirildi. Qo'lyozmadagi varaqlar soni 586 bo'lib, uning umumiy o'lchovi 15x26 santimetrdir. Hoshiyasiz faqat matnning o'lchovi 12x18 santimetr atrofidadir. Har betda, satrlar soni 15 tadan 17 gacha. Qo'lyozmaning 1, 58, 59-betlari va hoshiyasidagi turli yozuvlar devonga aloqasizdir. 59-forsiy g'azallar tushirib qoldirildi². 91-forsiy g'azal tushib qoldirildi³. 671-g'azaldan so'ng 674 g'azal boshlanib ketgan. Bu holatga izoh berilmagan⁴.

Shoimning Xorazmda turkiy tilda she'r aytgani uning ushbu baytida aks etgan:

Teng bo'la bilmas edi Hofiz bila Xorazmda,

Turkiy ayta tirilur bo'lsa bu damda Sanjariy. (993.2,226).

Hofiz Xorazmiyning Xorazmda qadr topmagani, shu sababli shoir Sheroz shahriga borib yashab ijod qilgani quyidagi misralardan ma'lum bo'ladi:

Hofiz, saning qadringni gar Xorazm ahli bilmasa,

Azm-i Iroq aylab ravon, ohang-i Sheroz etgasan. (689.2,73).

¹ Xorazmiy Hofiz. Devon. I kitob. – Toshkent, 1981. – 4-bet.
² Xorazmiy Hofiz. Devon. I kitob. – Toshkent, 1981. – 51-bet.
³ Xorazmiy Hofiz. Devon. I kitob. – Toshkent, 1981. – 67-bet.
⁴ Xorazmiy Hofiz. Devon. I kitob. – Toshkent, 1981. – 65-bet.

Hofizg'a navo tegmasa Xorazmda, andin,
Qilg'ay edi ohangi Hijoz ila Sipahon. (775.2,116).

Kech bu Xorazmdin ravon, Hofiz,

Tilar ersang Iroq-u ham Sheroz. (445.1,250).

Hofiz Xorazmiy garchi Sheroz shahrida mashhur shoir Hofiz Sheroziy fors tilida ijod qilgan bo'lsa-da, Hofiz Xorazmiy ham Hofiz taxallusi bilan turkiy tilda g'azal bitishni o'ziga maqsad qilib oladi:

Hofizni ko'rung ushbu zamon turk tilinda,

Gar kechdi esa forsda ul Hofiz-i Sheroz. (446.1,251).

Lug'at

ajhari porina (Devon:757), ashrxon (D:17), blak (D:538), banof (D:509),
bashg'ara (fe'l) (D:924), beshtar (D:556), gandum (D:817), girya (D:738),
damyadi bayzo (D:65), darviza (D:137), daroz (D:691), dina (D:757), dirina
(D:129), duldul (ot) (D:1049), purpo'sh (D:818), dushina (D:757), jangiy
(D:391), joliq (D:809), joma (kiyim) (D:620), Jomos (Jomosp) (D:460), Ilon
mohiy (ilon baliq) (D:1011), kajboz (D:1039), kamu besh (D:253), kam-u kost
(kam-ko'st) (D:258), karagi (D:718), karro (D:525), kashanda (D:417), kirt
(D:473), kuds (D:7), kunjkov. qit'a (2, 291), kur (olov bilan bog'liq) (D:193),
kurs (miqdor) (D:69), kuchay (D:956), ko'hli basar (D:411), lavlok (D:539),
log' (D:286), maviz (D:430), mamsux (D:124), marg'ul (D:593), miss-i vujud
(D:13), movumaniy (manmanlik) (D:521), mushk-i tob (D:745), muqur (D:418),
nag (D:61), nagon (D:89), nayiston (D:321), nek-u tar (nektar) (D:424), ovang
(D:417), notaroshida (D:977), noshi (D:193), obi tok (may) (D:424), peruz (tole')
(D:243), onson (oson) (D:479), oq ostak (D:41), pashimon (D:281), peruz (tole')
(D:215), pirahan (D:891), pobarjo (D:57), ravzana (D:857), rag'min (D:50),
roygon (D:810), rost (parda nomi) (D:74), rubob (musiqasi asbobi) (D:74), rusos
(D:499), rusta (shirinlik) (D:101), ro'po'sh (D:615), sabo'y (D:1028), sartz
(D:827), savgand (so'gan baliq) (D:134), siboh (D:123), sinon (D:645), sor qut

(sarqit) (D:906), subton (D:900), subul (D:609), soʻron (soʻzon) (D:830), soʻgʻalur (feʻl) (D:11), tayaron (D:326), teli (D:1025), tobanda (D:727), tobishi mahtob (D:892), umsunur (feʻl) (D:990), unnob (annob) (D:540), xavro (D:1025), xadal (D:588), xushgavor (D:352), xoʻ (D:748), xoʻjastafol (D:600), xoʻsha (D:263), chavgon (D:47), changol (D:689), chatar (feʻl) (D:928), chosh (D:682), shabafroʻz (D:442), shabdoʻsh (D:551), shang (D:275), shat (D:501), shash (6 soni emas) (D:210), shashdar-i gʻam (D:945), shaq (D:521), shahmat (D:99), shahna (D:864), sheva (D:581), sheri xudoy qanbari (D:218), shimos (D:209), shir (shira) (D:420), shifta (D:259), shona (D:581), shumpoy (D:619), Qaysar-u kay (D:1023), qanchugʻa (D:634), qaton (D:473), qafò (D:751), qiyr (D:368), qirbon (D:49), qor-u qiyr (D:945), qullob (D:892), quroza (D:349), gʻabgʻab (D:265), gʻazanfar (D:359), gʻamandoʻz (D:442), gʻamom (D:661), halvo (D:874), hamxobayi bolin (D:624), harjoy (D:967), hashmolud (D:768), hast (D:641), himom (D:659), holparishon (D:834), humoy (D:1033).

Xulosa qilib aytganda, ushbu asarlarning eski turkiy til, eski oʻzbek adabiy tili rivojida oʻrni va ahamiyati kattadir. Ularning leksikasini oʻrganish, lugʻaviy birliklarini etimologik, genealogik, komponent tahlillarini amalga oshirish, tarqalish arealini belgilash, maʼno taraqqiyotini oʻrganish tilshunosligimizning muhim masalalaridan biridir.

2.3. Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari va xorazm turkchasi

manbalari

Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari sirasiga Misr mamluklari saltanatida 250 yil davomida yaratilgan arab-qipchoq lugʻatlari, grammatikaga oid risolalar hamda tarjima asarlari kiradi. Ushbu manbalar qipchoq tillari tarixini oʻrganishda muhim ahamiyatga ega. Misrda yaratilgan Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklarida qipchoq va oʻgʻuz soʻzlashuv tillarining elementlari aks etgan. Misrga kelib qolgan turkiy tilli mamluklar etnik tarkibiga koʻra, qipchoq va oʻgʻuzlardan iborat boʻlgan.

Mamluklar saltanati (1260-1517) davrida Misrga Oltin Oʻrdaning keng mintaqalaridan qipchoq tilli aholining katta guruhi kirib keladi. Oltin Oʻrda (1269-1459) tarkibida boʻlgan mintaqalardan biri Shimoliy Xorazm (1269-1389) edi. Xorazmlik aksar olim va adiblar Oltin Oʻrda poytaxti Saroy shahrida ijod qilib, nom qozonganlar. Qipchoq va oʻgʻuzlardan iborat boʻlgan Xorazm turklarining Misrga ilk koʻchishi Mamluklar sultoni xorazmlik Sayfiddin al-Muzaffar Kutuz (vaf. 1260) davrida sodir boʻlgan. Jumladan, Sulton Kutuzning 100 minglik armiyasida turkman qoʻshini, qipchoqlardan iborat askarlar guruhi ham boʻlgan.

XIV asr oʻrtalarida Xorazm va Oltin Oʻrdada kechgan ichki nizolar xorazmlik olim va adiblarning Misrga koʻchib kelishiga sabab boʻlgan.

Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari tili, mutaxassislar fikricha, yagona boʻlmagan. Mamluklar saltanatida hukmron qipchoqlar bilan bir qatorda boshqa turkiy qabilalar, asosan, oʻgʻuzlar, turkmanlar qarluq qabilalari ham yashagan. Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari tilida turkiy tillarning uch dialekti mavjud boʻlgan:

- 1) sof qipchoqcha;
- 2) sof oʻgʻuzcha;
- 3) aralash qipchoq-oʻgʻuzcha (Halasi-Kun T.).

Turkiy tillarning oʻrta asrlar davri mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari sirasiga birinchi navbatda, Mamluklar saltanatida XIII-XIV asrlarda yaratilgan leksikografik va grammatik asarlar kiradi. Ular Mamluklar davlatida oʻrta asr arab va turk filolog olimlari tomonidan yaratilgan. Ushbu nodir turkiy tillarning qipchoq va oʻgʻuz yodgorliklari ilk qipchoq (eski turkiy) tili fonetik sistemasining tiklanishi hamda qipchoq va oʻgʻuz guruhiga kiruvchi bir qator zamonaviy turkiy tillarning shakllanish va rivojlanish tarixini oʻrganish uchun muhim manbalar hisoblanadi.

Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklariga, shu yodgorliklarning xorazm turkchasida yozilgan qoʻlyozma manbalariga bagʻishlangan ilmiy izlanishlar

jahonning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalarida olib borilmoqda.

Xorazm turkchasi – Xalqaro standartlashtirish tashkilotining dunyo tillari indeksiga ISO 639-3 raqami bilan kiritilgan. Mamluklar davri Misrda yaratilgan xorazm turkchasida yozilgan qo'lyozma manbalar T.Halasi-Kun, A.Najib, E.Fozilov, Aysu Ata, Z.M.Islomov¹ singari turkolog olimlarning ilmiy tadqiqotlarida atroflicha tahlil qilingan.

Bugungi kunda o'zbek tilining shakllanish va rivojlanish tarixini o'rganish maqsadida 1260-1517-yillar oralig'i Misrda hukmronlik qilgan Mamluk sultonlari davrida yaratilgan mamluk-qipchoq yozma yodgorliklarining asosini tashkil qiluvchi xorazm turkchasida yozilgan qo'lyozma manbalarni tadqiq qilish muhim va dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Buning uchun, avvalo, Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklarining xorazm turkchasida yozilgan qo'lyozmalari jamlangan holda nashr qilib, ilmiy muomalaga kiritilishi zarur.

Bizningcha, ushbu ishni ikki bosqichda olib borish maqsadga muvofiqdir. Birinchi bosqichda tanlangan qo'lyozma manbalarning tili qiyosiy tadqiq qilinishi lozim. Dastlab manbalar fonetik jihatdan tahlilga tortiladi. Manbalar arab yozuvi satr osti va usti diakritik belgilari (tanvin) bilan qo'llangani sababli qo'lyozmalardagi so'zlarni nafaqat to'g'ri o'qishga, balki harf va tovush munosabatlarini, pozitiv va postpozitiv o'zgarishlarni aniqlash ham mumkin. Pirovardida manbalarning til xususiyatlarini Oltin O'rda, Qrim va Misrdagi o'g'uz-qipchoq tillaridan farqli tomonlarini tadqiq qilinadi.

¹ Halasi-Kun T. Die mameluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul // Korosy Csoma Archivum. – Budapest, 1940. – Bd. 3. – Th. 1. – S. 80-83; Наджиб Э. Туркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфи Сарая и его язык. – Алма-Ата: Наука, 1975; Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: на материале “Хосрау и Ширин” Кутба. – М.: Наука, 1979; Фазылов Э. Староузбекский язык: Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-II. – Т.: Фан, 1966-1971; Исломов З.М. Махмуд Замахшарийнинг “Мукаддамату-л-алаб” асарига туркий феъллар тахлили: Филол. фанлари номзоди дисс. – Т., 1993. – Б. 161; Махмуд Замахшарийнинг “Мукаддамату-л-алаб” асарининг кўлэзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танкидий матини (Тошкент кўлэзмалари асосида): Филол. фанлари доктори дисс. – Т., 1998. – Б. 234.

Ikkinchi bosqich 1360-1394-yillar oralig'ida Misrda yozilgan va ko'chirilgan xorazm turkchasidagi qo'lyozmalarning transkripsion matni tayyorlanib, chop qilinishi lozim.

Natijada Misrda yaratilgan mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari manbalarida aks etgan XIV asrlar xorazm turkchasining turkiy tillar tarixida tutgan o'rnini belgilash imkoni paydo bo'ladi. Bu esa, o'zbek tili tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, XIV asrlardagi xorazm turkiy yozma yodgorliklari geografiyasi o'rganiladi. Bu manbalarning o'sha davrda yozilgan boshqa turkiy tillardan ayricha, farqli va o'xshash jihatlari tadqiq qilinadi.

XIII-XIV asrlar Misr Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklarining xorazm turkchasida yozilgan muhim manbalardan ayrimlari quyida keltirilgan:

1. Mahmud ibn Ali al-Xorazmiy. Nahj ul-farodis (1358). – Diniy epik asar. – /Muhammad ibn Husrav Xorazmiy/. – Misr, 1360. – B. 444. – Fond: Istanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Jomi kısmı, 879 num.
2. Qutb Xorazmiy. Husrav-u Shirin (1341). – Lirik doston. – /Berka Faqih/. – Iskandariya, 1383. – B. 118. – Qo'lyozmaning yagona nusxasi. – Fond: Paris Bibliotheque Nationale, Mss. Tures A.S. 312.
3. Sayfi Saroyi al-Xorazmiy. Guliston-i bit-turkiy. – Epik tarjima asar. – Misr, 1391. – B. 186. – Qo'lyozmaning yagona nusxasi. – Fond: Academic Library of Leiden in the Netherlands under the number 1355.
4. Sayfi Saroyi al-Xorazmiy. Suhayl va Guldursun. – Liro-epik doston. – Misr, 1394. – Str.164. – Yagona nusxa. – Fond: O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti, inv. №311.
5. Mahmud az-Zamaxshariy al-Xorazmiy. Muqaddamat ul-adab. – Arabiy-forsiy-turkiy lug'at. – A nusxa: /Sivasli Abdülvahid bin Abdülmecit/. – Qohira, 1367. – Fond: Istanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami kısmı, Hatice Turhan yazmasi, 322 num.; B nusxa: /Ahmed bin Muhammed Şems el-Hiyvaki el-Horezmi/. – Qohira, 1394. – B. 149. – Fond: Istanbul Beşirağa Kütüphanesi, 648 num.

Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari sirasiga kiruvchi yana ba'zi muallifi ma'lum yoki noma'lum bo'lgan qo'lyozma manbalar ham borki, ularni xorazmcha manbalar bilan bog'liqligini faqat o'rganish va tadqiq qilish orqaligina aniqlash mumkin:

№	Asar nomi, janri va yaratilgan sanasi	Muallif ismi, nisbasi	Kitobat yili, joyi, kotibi hajmi	saqlanayotgan joyi, fondi va raqami
1	"Kitobu majmu'i tarjimoni turkiy va arabiy va mo'g'o'liy va forisiy" – muallifi noma'lum arabcha-forscha-turkcha-mo'g'ulcha lug'at. 1247 yil	noma'lum	1247 (hijriy) Misr 76 varaq	Academic Library of Leiden in the Netherlands under the number 517 Yagona nusxa
2	"Gulistoni bit-turkiy" fors tilidan nasriy tarjima. 1391 yil	Sayfi Saroyi (Xorazmiy)	1391 (hijriy 793) 186 varaq	Academic Library of Leiden in the Netherlands. Yagona nusxa
3	"Kitobu bulg'at al-mushtaq fi lug'at at-turk val-qifchoq" Turkiy-qipchoqcha lug'at. XIV asr	Jamoliddin Abu Muhammad Abdulloh at-Turkiy	XIV asr o'rtalari	Fransiya Paris Bibliotheque Nationale. Yagona nusxa
4	"Kitob fil-fiqh bi lison at-turkiy" Islom huquqiga oid asar. 1421 yildan oldin yaratilgan		1421 (hijriy 824) yildan oldin 420 varaq	Türkiye Millet Kütüphanasi. Feyzullah Efendi kismi. 1046 num.. (1051 num.) Yagona nusxa
5	"Munyat il-G'uzot" harbiy sohaga oid asar.		115 varaq	Türkiye Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanasi III. Ahmed kismi. 3468 num. Yagona nusxa
6	"Kitob at-tuxfat uz-zakiyya fil-lug'at it-turkiyya" arabiy-turkiy lug'at va turkiy grammatikaga oid risola. XIV asr	Muallifi noma'lum	XIV asr 90 varaq	Türkiye Istanbul Beyazit Veliyuddin Efendi Kütüphanasi. 3092 num. Yagona nusxa
7	"Kitob ul-idrok li lison il-atrok" turkiy tilga oid asar. 1312 yil	Abu Xayyon Andalusiy	1312 (hijriy) Qohira (Misr)	
8	"Irshod ul-muluk vas-	Berka	1387	Türkiye

	salotin" 1387 yil	Faqih	(hijriy 789) Iskandariya (Misr)	Ayasofiya Kütüphanasi. 1016 num. Tabriz
9	"ad-Durrat ul-Mudiya fi lug'atit-turkiyya"			
10	"Iskandarnoma" nasrda yozilgan tarixiy doston.			
11	"Kitob-i majmu'i tarjumon-i turkiy va ajami va mo'g'aliy" turkiy-arabiy grammatika va lug'atdan iborat asar. 1343 yil	Halil bin Mahmud Ko'naviy	1343 Halil bin Mahmud Ko'naviy	
12	"ash-Shuduri adhaliiyya val kitab ul-Ahmadiyya fi lug'at it-turkiyya"			
13	"Anvar ul-Mudiya"			
14	"Qavoidi lisoni turkiy"			
15	"Kitobi Beylik"			
16	"al-Qavonin ul-kulliyah li zabih il-lug'at it-turkiya" XIV-XV asrlar oralig'i		XIV-XV asrlar oralig'i	

2.4. O'zbek shevalari: substrat qatlam.

O'zbek tili o'tmishda yaqin aloqada bo'lgan eroniy tillardan biri qadimiy xorazmiy tilidir. Qadimiy xorazm tili va qadimgi Xorazm yozuvi O'rta Osiyo xalqlari tarixida ma'lum rol o'ynagan. Ammo, qadimiy xorazmiy tili va eroniy til xarakterida bo'lgan qadimiy xorazm tili, uning turkiy tillarga ta'sirini, undan o'zbek tili leksikasiga kirib qolgan elementlar fanda deyarli o'rganilgan emas. Ammo, o'zbek tili leksikasida, ayniqsa, xalq shevalari lug'at tarkibida bu tilning ayrim elementlari saqlangan¹.

Ma'lumki, VI-VIII asrlarda Markaziy Osiyoga kelib o'mashgan turkiy qabilalarning tillari mahalliy qadimgi eroniy tilli xalqlarning tillari bilan qo'shiluvi yoki aralashuvi natijasida, keyinchalik eski o'zbek va yangi uyg'ur tillarini shakllanishiga asos bo'lgan chig'atoy adabiy tili hosil bo'lgan. O'zbek va yangi uyg'ur tillari turkiy tillarning xorazmiylar, so'g'diylar, baqtriyaliklar,

¹ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: "Фан" нашриёти, 1981. – Б. 95.

saklar va boshqa eroniy xalqlarning tillari bilan o'zaro munosabati natijasida yuzaga kelgan¹.

V.V.Bartoldga ko'ra, xorazmiylar XI asrda ham boshqa eroniy xalqlar uchun tushinarsiz bo'lgan va keyinchalik Xorazmning asta-sekin turkiylasha boshlashi oqibatida muomaladan chiqib ketgan o'z lahjasida yozishda va so'zlashishda davom etganlar². Uning fikricha, bu til oqibatda forsiy til emas, balki turkiy til ta'sirida muomaladan chiqqan. Xorazm tilining qoldiqlari, shubhasiz faqat xivaliklar va turkmanlarda saqlanib qolgan sun'iy sug'orish tizimi sohasiga oid ba'zi (*arna* – katta kanal, *yob* – kichik kanal) terminlar hisoblanadi³. V.V.Bartold, xorazm tilida yozilgan na badiiy yodgorliklar, na hujjatlarni bizgacha etib kelmaganini afsus bilan yozgan edi⁴.

A.N.Samoylovichning ta'kidlashicha, "Xorazmda qadimdan yashagan va eroniy xalqlarga mansub bo'lgan qadimgi xorazmliklar, manbalarning guvohlik berishicha, XIII asrga kelib, o'z tillarini yo'qotganlar va o'g'uzlar bilan aralashib ketganlar"⁵. Binobarin, bu holat o'g'uz tipidagi tillarda va o'zbek tilining o'g'uz lahjasida xorazmiy asosga ega so'zlar saqlanib qolganligi mumkin degan xulosaga kelishga undaydi. Holbuki, XI asrdayoq, Mahmud Qoshg'ariy: "O'g'uzlar forslar bilan juda aralashib ketganlari uchun bir qancha turkcha so'zlarni unutib, ularning o'rniga forsha so'zlarni qo'llaydilar" deb yozgan edi (DLT I, 106). Bizningcha, matndagi "forslar" so'zini "eroniy xalqlar" ma'nosida tushunish kerak. Xorazmiylar dastlab, o'g'uzlar, keyinchalik boshqa turkiy qabilalar bilan aralashib ketganligi uchun ularning tiliga "xorazm turkchasi" sifatida qaralgan. XV asrda Alisher Navoiy "xorazmiycha turkiy til" deganda o'sha davr xorazm tili, shevasini nazarda tutgan⁶.

¹ Народы мира, т. I: Народы Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1962. – С. 115-116.
² Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч. I. – М.: 1963. – С. 193.
³ Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч. I. – М.: 1963. – С. 122.
⁴ Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч. I. – М.: 1963. – С. 459.
⁵ Самойлович А.Н. Очерки по истории туркменской литературы. – Сб. «Туркмения», I. – 1929. – С. 133.
⁶ Аlisher Navoiy. Mажolis ul-nafonc. – Toshkent, 9-бет; Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugati. – T. III. – Toshkent: «Fan» nashriyati, 1984. – B. 415.

Yuz yillar davomida kechgan Xorazmni turkiylashish jarayoni xorazm tilini bosqichma-bosqich O'rta Osiyo turkiy tillari bilan aralashib ketishiga olib keldi. Bu jarayon XV asrga kelib nihoyasiga yetadi¹.

Akademik Sh.Shoabdurahmonov o'zbek dialektologiyasida hal qilinishi kerak bo'lgan ishlarning asosiylaridan biri sifatida o'zbek shevalarining shakllanish tarixida qardosh va qardosh bo'lmagan tillar elementining ishtiroki va ular orasidagi til munosabatlarini aniqlash deb ta'kidlagan edi. Dialektolog olim bu borada, jumladan shunday degan edi: «O'zbek tilining barcha sheva va lahjalarida turkiy qabila tillariga xos xususiyatlar bilan bir qatorda turkiy bo'lmagan tillarda so'zlashuvchi etnik elementlarning ham ta'siri bordir. Mana shu ikki asosiy faktor o'zbek xalqining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynab, o'zbek shevalarini rang-barang bo'lishiga olib keldi»².

Xorazm shevalarini o'rgangan tadqiqotchilar, xorazm tiliga oid ba'zi so'zlar substrat qatlam sifatida o'zbek tilida va xorazm shevalarida, shuningdek voha toponimiyasida saqlanganib qolganligini ta'kidlaydilar. Professor F.Abdullayev o'zining xorazm shevalariga bag'ishlangan ishlarida, bu mavzuga bir necha marotaba e'tibor qaratgan edi. Xususan, F.Abdullayev, «O'tmishda Xorazm hududida turli-tuman etnik guruhlarining mavjud bo'lishi, mahalliy aholining antropologik tipida, urf-odatida, shuningdek tilida ham ma'lum iz qoldirishi kerak edi. Sheva leksikasida bu hodisa yaqqol ko'rinadi. Xorazm shevalarida arab va tojik tillariga aloqador bo'lgan shunday leksik elementlar borki, ular markaziy o'zbek shevalaridagi arab-tojik leksikasi hozircha bizga uncha qiladi. Bundan tashqari, xorazm shevalarining leksikasi hozircha bizga uncha aniq bo'lmagan leksik qatlamga ham egadir, bunday so'zlar qadimgi xorazmliklar tilidan kirib qolgan»³, deb ta'kidlaydi. Olim, xorazm shevalari leksikasida anchagina so'zlar borki, ularning asli manbasi hozircha aniq emas, deb misol tariqasida bir qancha so'zlarni keltiradi: *yap*, *arna* (anhor), *pat'k*

¹ Хорезмийский язык. Иранские языки народов Средней Азии. – В кн.: Народов мира. Т. I. Народы Средней Азии и Казахстана. – М., 1962. – С. 140.
² Узбек халк шевалари лугати. – Toshkent: «Fan», 1971. – B. 391.
³ Абдуллаев Ф. Узбек тилининг хоразм шевалари. I. – Toshkent, 1961. – B. 236.

(ship), *tələk* (boloxona), *payyr* (xamirturush), *ədən* (poygoh), *dalan* (yo'laxona), *xaraz* (tegirmon), *lab'r* (changak)¹. U bu so'zlarni shevalarga qadimgi xorazmliklar tilidan kirgan bo'lsa kerak deb fikr bildiradi.

Professor F.Abdullayevdan keyin xorazm shevalarini tekshirgan deyarli barcha tadqiqotchilar bu mavzuga u yoki bu darajada fikr bildirib o'tganlar. O.Madrahimov o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga bag'ishlangan tadqiqot ishida shunday yozadi: «Qadimgi xorazmliklar va so'ngroq tojiklar bilan turkiy qabila – urug'larning o'zaro tarixiy-madaniy va tarixiy-etnografik munosabatlari nihoyat darajada murakkab va deyarli hech ishlanmagan sohadir, mahalliy shevalardagi qadimgi xorazm tili leksikasidan o'tib qolgan leksik elementlar haqidagi aytilgan fikrlar ham ko'pincha faraz, taxmin xarakteriga ega bo'lib, masalani tugal hal etishdan uzoqdadir»².

Tadqiqotchi Y.Jumanazarov, qadimgi Xorazm qabilalarining izi butunlay yo'q bo'lib ketmaganligini, hozirgi Xorazm aholisi nutqida qadimgi xorazm qabilalarining ko'pgina so'zlari saqlanib qolganligini yozadi³.

Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarini o'rgangan tadqiqotchilarning ishlarida ham xorazm tili bo'yicha qaydlar uchraydi. Jumladan, A.Ishaev o'zining tadqiqotlarida Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarida qadimgi xorazm tiliga oid leksik qatlam mavjudligini ta'kidlaydi⁴. E. O'rozov janubiy Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga oid monografiyasida «Xorazm shevalarida, shuningdek, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarida va qoraqalpoq tilida qadimgi eron elementlari va tojik-fors tillariga oid so'zlar uchraydi...» deb qayd qiladi⁵.

Xorazm tiliga oid so'zlar voha toponimiyasi va folklorida ham saqlanib qolgan. Toponimist Z.Do'simov «...Xorazm shevalari leksikasini, xususan,

¹ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг хоразм шевалари. I. – Тошкент, 1961. – 141-бет.

² Мадрахимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Тошкент: «Фан», 1973. – 49-бет.

³ Жуманазаров Ю. Ўзбек адабий тилининг жанубий Хоразм диалекти. – Тошкент: «Фан», 1971. – 11-бет.

⁴ Ишаев А. Мангит шеvasи лексикаси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – 1960. – №5. – 64-67 Б.; Ишаев А. Из лексикки узбекских говоров Каракалпакии // Вопросы поркологии. – Т., 1965. – С. 116.

⁵ Ўрозов Э. Жанубий Қоракалпоғистондаги Ўзбек шевалари. – Тошкент: «Фан», 1978. – 70-бет.

uning toponimiyasini kuzatish mazkur shevada qadimgi xorazmiy tili elementlari saqlanib qolganligini ko'rsatdi» deb ta'kidlaydi¹.

Xorazm dostonlarini tadqiq etgan folklorshunos olim S.Ro'zimboyev «Janubiy Xorazm doston ijrochilarining nutqida qadimgi xorazmiy tiliga oid ba'zi xorazmiy so'zlar uchraydi» deb fikr bildiradi².

Tadqiqotchi D.Yo'ldoshev «...Xorazm shevalarida substrat qatlam deganda XIV asrlargacha iste'molda bo'lgan, keyinchalik turkiy tilning to'la g'alabasi sabab o'lik tilga aylangan xorazmiy tilidan «meros» so'zlarni tushunamiz», deb hisoblaydi va xorazm shevalari tadqiqotchilarining asosiy ishi sifatida «xorazmiy tilidan qolgan deb bilishimiz mumkin bo'lgan so'zlarni etimologik izohlash va ularni xorazmiy so'zlari ekanligini isbotlashga qaratilgan»ligini ta'kidlaydi³.

Professor O.Madrahimov Xiva shevasiga oid ishida bu sheva leksikasidagi eron tillari guruhiga mansub so'zlar haqida quyidagicha fikr bildirgan edi: «...Tarixiy manbalarining guvohlik berishicha, Xorazmda XIII asrgacha ikki tillilik – xorazmiy va turkiy davom etib kelgan. XIV asrga kelib qadim xorazmiylar etnik turkum sifatida tarix sahnasidan o'chib ketadi. Ularning so'z boyligi esa mahalliy xalq tiliga, asosan o'g'uz tiliga singib qolgan. Biroq bu so'zlarning qaysi biri fors-tojik tiliga, qaysi birisi qadimgi xorazmiylar tiliga mansub ekanligini aniqlash uchun maxsus ilmiy-tadqiqot olib borish kerak»⁴.

Tilning lug'at tarkibini tarixiy-etimologik, ya'ni so'zlarning genetik manbalariga ko'ra tahlil qilish o'zbek xalqi tilining o'tmishda qanday qardosh tillar, shuningdek, qardosh bo'lmagan chet tillar bilan aloqada va hamkorlikda bo'lganini, bu tilda qaysi tillarning ta'siri mavjudligini aniqlashga ham

¹ Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: «Фан», 1985. – 11-бет.

² Рузимбаев С. Специфика, типология и поэтика хорезмских дастанов. – АДД. – Ташкент, 1990. – С. 41.

³ Юлдашев Д. Хоразм шеваларида субстрат қатламга мансуб баъзи сўзлар ҳақида. – Филологик тадқиқотлар. – Мақолалар тўплами. – Урганч, 2004. – 23-25 Б.

⁴ Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг Хива шеvasи. – Урганч: «Хоразм», 1999. – 17-18-бетлар.

ko'maklashadi¹. Bu borada ayniqsa, dialekt va sheva materiallarini tadqiq qilish katta natija berishi mumkin.

Tilshunos olim E.Begmatovning ta'kidlashicha, "turkiy urug" va qabilalar tili juda qadimiy davrlarda O'rta Osiyoda azaldan yashab kelgan "eroniy tillar" bilan aloqada bo'lgan. O'rta Osiyoda, jumladan hozirgi O'zbekiston hududida yashovchi xalq eroniy tillar guruhiga kiruvchi mahalliy til lahjalarida gaplashgan. Bu eroniy urug'-qabilalar, xalqlar – so'g'dlar, saklar, massagetlar, baktriyalilar, parfiyanlar, parkaniylar, xorazmiylar va boshqalarning tili bo'lgan².

R.Yo'ldoshev: "Qadimgi xorazmiy tili O'rta Osiyo xalqlari tillarida muayyan darajada o'z izini qoldirgan. Xorazmiy tiliga mansub deb hisoblanadigan ko'pchilik so'zlarning fors-tojik tilida ham uchrashini bu tillarning bir oilaga mansubligi bilan izohlash kerak" deb hisoblaydi³.

XULOSA

O'zbek tili o'zining shakllanishi va rivojlanishi davrlarida bir qancha bosqichlarni bosib o'tgan boy tarixga ega turkiy tillar sirasiga kiradi. Ushbu monografiyada o'zbek tilining shakllanish davri miloddan oldingi II mingyillikning o'rtalaridan boshlanishi tilga olinadi. Tarixan O'zbekiston hududida yashagan qadimgi xalqlar, urug' va qabilalarning o'zaro muloqoti turlicha tillarda bo'lgan. Bu xalqlar tillaridan ba'zilari endilikda "o'lik til" hisoblanadi. Ona Vatanimiz o'zining shonli tarixi davomida hamisha o'zga yurt vakillarini o'zining jozibasi bilan jalb qilib kelgan. Xalqlarning buyuk ko'chishi jarayonlari bizning ota-bobolarimizni Old Osiyo, Ural va Volga bo'ylariga borib o'z madaniyati va til unsurlarini boshqa xalqlar madaniyati va tili bilan aralashib ketishiga sabab bo'lgan bo'lsa, ba'zi hollarda ayrim xalqlar va qabilalar Markaziy Osiyoda muqim yashab qolganlar. O'zbek tili ajdodlarimizning tili bo'lmish qadimgi turkiy tilning munosib davomchisidir. Turon zaminda yashagan turkiy qavmlar, jumladan, o'zbeklar ham tarixan ijod bilan, ilm-fan bilan shug'ullanib kelganlar. Xalq og'zaki ijodi namunalarini yaratib, adabiy asarlar ijod qilgan, qomusiy lug'atlar tuzgan. Ushbu boy merosni o'rganish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi. O'zbek tilining shakllanish tarixini mutaxassislar bir necha davrlarga bo'lib o'rganganlar. O'zbek tilining rivojlanishini ham bir qancha bosqichlarda tadqiq qilingan. Qo'lingizdagi ushbu asar o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishini tarixan ma'lum bir lingvogeografik hudud ko'lamida o'rganish yo'lida bir tajriba xolos. Maqsad o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi davrlarini olis tarix qatlarida pinhon yotgan qatlamlarini yuzaga chiqarishdan iborat. Shu ma'noda tarixan Xorazm lingvogeografik hududi doirasida Quyil Amudaryo, Orolbo'yi mintaqalarida miloddan oldingi davrlardan milodning XV asrigacha bo'lgan muddatda muomalada bo'lgan turkiy til va lahjalar, Qoraxoniylar va Xorazmshohlar saltanatida, keyinchalik Jo'ji ulusi va Oltin O'rdada yaratilgan asarlar til xususiyatlari tahlil qilindi. Xorazm hududida yashagan aholi vakillarining uzoq vaqt davomida Bulg'or turklari bilan iqtisodiy, madaniy va diniy sohalarida olib

¹ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: "Фан" нашриёти, 1981. – Б. 56.

² О'sha manba. – Б. 56.

³ Йулдошев Р. Беруний – тилшунос. – Урганч, УрДУ нашри, 2011. – Б. 18.

borgan o'zaro aloqalari natijasida, Xorazm turklarining bulg'or tiliga ko'rsatgan ta'siri, zamonaviy chuvash tili va o'zbek tilining xorazm shevalari hamda o'g'uz lahjasi lug'at materiallarini qiyoslash asosida o'z isbotini topdi.

O'zbek xalqi, uning tili, o'zbek etnonimi borasida qo'lyozma manbalarda bayon qilingan ma'lumotlardan keng foydalanildi. Jumladan, "O'zbekxon" ism emas, balki laqab ekanligi, "o'zbek" nomi bu – xalq nomi bo'lib, ilk bora Jo'ji ulusidagi musulmon aholiga nisbat berilganligi ma'lumotlardan ayon bo'ladi. Mo'g'ullar bosqinidan so'ng Shimoliy Xorazm Jo'ji ulusi tarkibida Bulg'or va Qrim mintaqalari bilan birga Oltin O'rda qulaguniga qadar bo'ladi. Shu davrda xorazmlik adiblar tomonidan yaratilgan o'nlagan badiiy asarlarning tili o'sha hududlarda o'z davrining adabiy tilini ifoda qilgan. Bu davr Qoraxoniylar adabiy tili va Chig'atoy adabiy tili yoki eski o'zbek tili orasidagi qariyb uch asrni qamrab oladi. Shartli ravishda qarluq-xorazm tili (davri) deb umumiy nom bilan atalgan bu til va til modifikatsiyalari o'zbek tilining taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Qarluq-xorazm tilidan so'ng Chig'atoy adabiy tili o'zbek va uyg'ur tillarini taraqqiy topishiga olib keldi.

O'zbek tili tarixini o'rganishda Xorazm sheva materiallari juda asqotadi. Chunki, sheva lug'at tarkibi bir qancha lug'aviy qatlamlarni, arxaik, substrat so'zlarni o'z bag'rida yashirib yotgan bo'lishi mumkin. O'zbek tilining xorazm shevalari, o'g'uz dialekti lug'at tarkibini o'rganish davomida ba'zi so'zlar ming yillik tarixga ega ekanligining guvohi bo'lamiz. Ayrim so'zlarning substrat sifatida saqlanib qolgani ko'zga tashlanadi. Shunday so'zlar borki, o'zbek tilining shakllanish va rivojlanish davrlarida bir necha asr davomida o'z davri adabiy tilida iste'molda bo'lgan, lekin til rivojining keyingi bosqichlarida qo'llanish doirasi toraygan yoki butunlay iste'moldan chiqqan. Monografiyaning so'nggida o'zbek tilining xorazm shevalari xarakteristikasi, unda saqlanib qolgan substrat qatlam masalalari sheva materiallari asosida keltirilgan.

O'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi tarixini birlamchi manbalar asosida o'rganish tilshunosligimizning dolzarb masalalaridan biri. Bu borada ilmiy ma'lumotlarga asoslangan turli faraz va taxminlar kuzatilishi tabiiy.

Tilshunoslarimiz tarafidan eng so'nggi aniqlangan manbalar, teran tadqiqotlar asosida o'zbek tili tarixiga oid darsliklar yaratilishi, o'quv qo'llanmalari tuzish, kitob va risolalar chop qilinishi bugungi kunning talabidir.

Jonajon ona tilimizning shakllanishi va rivojlanishi tarixini tadqiq va targ'ib qilish – o'zbek tilining taraqqiyotiga xizmat qilishi shubhasizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Afaq Məmmədova. Xarəzmin türkcələşməsi və xarəzm türkcəsində yazılan əsərlər // Filologiya məsələləri, №1. – Bakı: “Elm və təhsil”, 2020. – S. 74-88.
2. Altheim 1948 – Altheim F. Hunnische Runen. – Halle, 1948.–
3. Altheim 1959 – Altheim F. Geschichte der Hunnen, Bd. I. – Berlin, 1959. – P. 268–289.
4. Argunşah M. Həzəm türkcəsiylə Yapılan Kur'an Çevirisinin Beş Nüshəsi. Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. (Yayın aşamasında) 2019.
5. Ayşe Şeker. Nehcü'l-Ferâdis'in Kazan Nüshəsi Üzerine // Rumeli De Journal of Language and Literature Studies, Special Issue 4 (August), 2018. – S. 192-196.
6. Aysu Ata. Nehcü'l-Ferâdis. Uşmağlarını Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu). III. Dizin-Sözlük, Ankara: TDK Yayınları: 518. – 1998.
7. Aysu Ata. Receb Toparlı, Mu'inü'l-Mürid, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 15, Erzurum 1988, LXXII+287s. // S. 389-406.
8. Bailey H.W. Dictionary of Khotan Saka. Cambridge-London-New York-Melbourne, 1979.
9. Benzing J, Yüce N. Chwaresmische Wörter und Sätze aus einer choresmtürkischen Handschrift der Muqaddamat al-adab // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandische Gesellschaft, №135. – 1985. – s. 92-103.
10. Benzing J. Chwaresmischer Wortindex (mit einer Einleitung von H. Humbach). Wiesbaden, 1983.
11. Benzing J. Das chwaresmische Sprachmaterial einer Handschrift der “Muqaddimat ul-adab” von Zamaxşari. –Wiesbaden, 1968.
12. Blochet, E. Catalogue des manuscrits turcs, II, Paris, 1933.

13. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur von Carl Brockelmann. Band I. – Weimar, Verlag von Emil Felber, 1898. – S. 528; Band II. – Berlin, Verlag von Emil Felber, 1902. – 714 pp.
14. Boboyorov G'. O'zbek tili tarixi – I (Eng eski chog'lari). – Toshkent: “Fan”, 2022. – 176 b.
15. Dehxudo A.A. Lug'atnoma. – Tehron, 1347. – S. 277.
16. Handbuch der Orientalistik. Herausgegeben von B. Spuler. I. Abteilung: der Nahe und der Mittlere Osten. Vierter Band. Iranistik. Erste Abschnitt: Linguistik, mit Beiträgen von Karl Hoffmann, W.B.Henning, H.W. Bailey, G. Morgenstierne, W. Lentz. Leiden-Köln, 1958.
17. Henning W.B. A Fragment of a Khwarezmian Dictionary, edited by D.N. MacKenzie. London, 1971.
18. Henning W.B. Mitteliranisch. – Handbuch der Orientalistik. I. Abteilung. 4. Bd: Iranistik, I. Abschnitt: Linguistik. – Leiden-Köln, 1958. – S. 25-27.
19. Henning W.B. The Khwaresmian Language. – Zeki Velidi Togan»» Armağan. Istanbul, 1955 (=Henn. SP II, 485-500).
20. Henning W.B. Zoraster: Politician or Witch-Doctor? London, 1951.
21. Hommel F. Ethnologie und Geographie des alten Orients. – München, 1926. – 21 p.
22. Humbach H. Choresmian. – Compendium Linguarum Iranicarum / Hrsg. von R.Schmitt. – Wiesbaden: Reichert, 1989. – P. 193-203.
23. Livshits, Vladimir A. Источники хорезмийской письменности // Zur lichten Heimat. Studien zu Manichäismus, Iranistik und Zentralasienkunde im Gedenken an Werner Sunderman. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2017. – S. 305-318.
24. MacKenzie D.N. The Khwarezmian element in the *Qunyat al-munya*. / Arabic Text Translated by H.Amarat and D.N.MacKenzie. – London, 1990. – 195 pp.

25. MacKenzie D.N. The Khwarezmian Glossary. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies, I – 1970, vol. 33, pt 3; II, – 1971, vol. 34, pt 1; III – 1971, vol. 34, pt 3; IV – 1971, vol. 34, pt 4; V – 1972, vol. 35, pt 1.

26. MacKenzie D.N. The Khwarezmian element in the *Qunyat al-munya*. / Arabic Text Translated by H. Amarant and D.N. MacKenzie. – London, 1990. – 195 pp.

27. Nalbant, M.V. – Demirel E.S. “Nehcü’l-Ferâdis’teki Ayet Tercümeleri ve Bunların Harezmi Türkçesi Kur’an Tercümeleriyle Karşılaştırılması Üzerine”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. (2015) Cilt 12, S. 2, s. 131-173.

28. Nemeth J. Probleme der türkischen Urzeit: *Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Körös Dicata*. – *Bibliotheca Orientalis Hungarica V*. – Budapestini, 1942-1947. – 57-102 s.

29. Prof. Qazi Alim Junus. *Ozbek lahçalarını tasnifda bir taçriba*. – Toşkent: “Ozdavnaşr”, 1935. – 66 b.

30. Rezaei, M. Hârezm Türkçesiyle yazılan bir Kur’an tercümesi (Meşhed-i Âstân-i Quds-i Razavî nüshası), *TEKE (Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi)*, 5(3), 2016. 1094-1113.

31. *Rusca-türkça/Türkça-rusca sözlük*. – İstanbul, 1994.

32. Sachau E. *Chronologic Orientalischer volker von Albiruni*. / Herausgegeben von Dr. Edward Sachau. – Leipzig, 1878. – S. 464.

33. Sağol Yüksekaya, G. Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Yazılan Eserler, 5, Yeni Türkiye Yay., 2002. – S. 804-813.

34. Sağol Yüksekaya, G. *Nehcü’l-Ferâdis: İlk İki Bap (Giriş-Tenkitli Metin-Sözlük, Dizin, Arapça İbareler)*, Basılmamış Doçentlik Çalışması. 1998.

35. Sağol, G. An Inter-Linear Translation of the Qur’an Into Khwarazm Turkish. Introduction, Text, Glossary and Facsimile. Part I: Introduction and Text, Harvard, 1993, XL – 369 s.; Part II: Glossary. Harvard, 1995, XXIII – 310 s., Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoğlu Ali Pasa No.

2; Section One: 1b-300b. Harvard, 1996, 229 s.; Section Two: 301a-587b. Harvard, 1996, s. 303-594.

36. Sağol, G. An Inter-Linear Translation of the Qur’an Into Khwarazm Turkish. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Pasa No. 2; Section One: 1b-300b. III, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations. 1996.

37. Sağol, G. An Inter-Linear Translation of the Qur’an Into Khwarazm Turkish. Introduction, Text, Glossary and Facsimile. Part I: Introduction and Text, Harvard, 1993, XL – 369 s.; Part II: Glossary. Harvard, 1995, XXIII – 310 s., Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoğlu Ali Pasa No. 2; Section One: 1b-300b. Harvard, 1996, 229 s.; Section Two: 301a-587b. Harvard, 1996, s. 303-594.

38. Sağol, G. An Inter-Linear Translation of the Qur’an Into Khwarazm Turkish. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Pasa No. 2; Section One: 1b-300b. III, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations. 1996.

39. Sağol, G. An Inter-Linear Translation of the Qur’an Into Khwarazm Turkish. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Pasa No. 2; Section two: 301a-587b. III, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations. 1999.

40. Sağol, G. *Harezmi Türkçesi satır arası Kur’an tercümesi, giriş-metin-sözlük*, Yayınlanmamış Doctora tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 1993.

41. Samadi M. *Das chwaresmische Verbum*. Wiesbaden, 1986.

42. Sertkaya O.F. Horezm Türkçesi ile yazılan Kur’ân tercümesinin Meşhed nüshasında Hz. Süleyman’ın atları. *JOTS (Journal of old Turkic Studies)*, 2(2), 2018. 50-69+9 sayfa tıpkıbasım.

43. Sertkaya O.F. Horezm Türkçesi ile yazılan Kur’ân tercümesinin Meşhed nüshasında Hz. Mûsâ ve Deccâl hikâyeleri. *JOTS (Journal of old Turkic Studies)*, 3(1), 2019. 91-121+16 sayfa tıpkıbasım.

44. Şimşek, Y. Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed nüshası [293 No] giriş-metin-dizin), 2 cilt. Ankara: Akçağ yayımları, 2019.
45. Şimşek, Y. ve Sertkaya O.F. Harezmi Türkçesi ile yapılan Kur'an tercümelelerinden Meşhed nüshası üzerine ilk bilgiler I. TEKE (Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi), 4(4), 2015. 1382-1412.
46. Sanoiy Bobojon. Ma'orif ul-nasab. – qo'lyozma. – 41b varaq.
47. Togan Z.V. Horezm kultürü Vesikalari. Kısım I: Horezmce tercümeli Muqaddimat al-Adab (Documents on Khorezmian Culture. Part I. Muqaddimat al-adab, with the Translation in Khorezmian). – Istanbul, 1951. – 532 s.
48. Togan Z.V. Hwarezmische Sätze in einem arabischen Fiqh-Werke // Islamica III. – Lipsiae, 1927. – Seite 190-213.
49. Togan Z.V. Xarezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler // Türkiyat Mecmuası II. - Anqara, 1928. - S. 315-345.
50. Togan Z.V. Zimahşeri'nin doğu türkçesi ile 'Mukaddimetü'l-edeb'i // Türkiyat Mecmuası, XIV. – Istanbul, 1965. – S. 81-92.
51. W.Bartold. Eine Zamahşari-Handschrift mit alttürkischen Glossaren // "Islamica", vol. 2. – Leipzig, 1926-1927.
52. Yüce N. Chwaresmische Wörter und Sätze aus einer choresm türkischen Handschrift der Muqaddimat al-Adab. – Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Band 135. Heft 1. – Stuttgart, 1985. – S. 92-104.
53. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка, том I: А-К». – М.-Л.: АН СССР, 1958. – 655 с.
54. Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор, том I. / Отв. ред. акад. И.И.Мещанинов. – М.-Л.: АН СССР, 1949. – 601 с.
55. Абдуллаев Ф. Замахшарийнинг «Мукаддат ул-адаб» асари ва унинг тили ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1978. – № 4.
56. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. – Тошкент: Фан, 1978. – 144 б.

57. Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров узбекского языка (Опыт сравнительно-исторического описания хорезмских говоров): Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Т., 1961. – 58 с.
58. Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров: Опыт монографического описания огузского и кипчакского наречий узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1967. – 248 с.
59. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари, I: Луғат; II: Хоразм шевалярининг таснифи. / I қисмининг мас. мух. Ш.Шоабдурахмонов. II қисмининг мас. мух. Т.Х.Салимов. – Тошкент: ЎзССР ФА, 1961. – 347 б.
60. Абдумажидов Ф.А., Шохназаров Т. Ўзбекистон ССРнинг Давлат тили ҳақидаги қонунига шарҳлар. – Тошкент: Ўзбекистон нашриёти, 1990.
61. Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент, 1973.
62. Абу Мансур ас-Саолибий. Ажойиб маълумотлар. – Тошкент: Халқ мероси, 1995.
63. Абулғози Баходирхон. Шажарайн турк / Нашрга тайёрловчилар: Қ.Муниров, Қ.Махмудов. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 192 б.
64. Абуший Ҳасан Ато. Туркий қавмлар тарихи. – Тошкент: «Чўлпон», 1995. – 240 б.
65. Айний С. Бухоро мактублари // Меҳнатқашлар товуши. – 1921 йил, 12 январь.
66. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Т. I. – Тошкент, 1983. – 656 б.; Т. II. – 1983. – 643 б.; Т. III. – 1984. – 624 б.
67. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент, 1997. – 300 б.

68. Археология Приаралья, выпуск II. / Отв. ред. С.К.Камалов, В.Н.Ягодин. – Ташкент: Фан, 1984. – 120 с; вып. IV. – Т.: Фан, 1990. – 179 с.

69. Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2015.

70. Асланов В.И. "Studia Turcica" // Советская Тюркология. – Баку, 1975. – № 1.

71. Ахмед ибн Фадлан. Путешествия Ибн Фадлана на Волгу. – Ленинград, 1939.

72. Аширбоев С. Кутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони ва ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 24 б.

73. Аширбоев С. Фитрат Замахшарийнинг «Мукаддат ул-адаб» асари хақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Тошкент, 1996. – Б. 26-28.

74. Ашмарин Н.И. Болгары и чуваша // Известия Общества Археологии, Истории и этнографии. При Императорском Казанском университете. – т. XVIII, вып. 1, 2 и 3. – Казань, 1902.

75. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Москва, 1926.

76. Бартольд В.В. Сочинения. – Том II, часть I: Общие работы по истории Средней Азии. / Отв. ред. тома Б.Г.Гафуров. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. – 1020 с.; Том II. – М., 1970. – С; Т. III. – М., 1965. – 711 с.; Т. V. – М., 1968; Том. VIII. – М., 1971. – Том. IX. – М., 1971.

77. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Издание 2-е, испр. и доп. – Москва: Высшая школа, 1969. – 384 с.

78. Баскаков Н.А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская Тюркология. – Баку, 1982. – № 3.

79. Баскаков Н.А. Основные теоретические направления в изучении алтайской семьи языков // Советская Тюркология. – Баку, 1970. – № 1.

80. Баскаков Н.А. Тюркские языки. /Отв. ред. Г.Д.Санжеев/. – Москва, изд. Восточной литературы, 1960. – 248 с.

81. Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари. – Тошкент: Фан нашриёти, 1985. – 200 б.

82. Беруний Абу Райхон. Танланган асарлар. – I том

83. Бируни Абу Рейхан. – Избранные произведения. – Том I: «Памятники минувших поколений». / Пер. и прим. М.А.Салье. – Ташкент: АН УзССР, 1957. – 527 с.; – Том IV: Фармакогнозия в медицине (Китаб ас-Сайдана фи-т-тиб). / Иссл., пер., прим. и указатели У.И.Каримова. – Ташкент: Фан, 1973. – 1120 с.

84. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – В 3-х томах. – Том 1. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950.

85. Бокиргоний Сулаймон. Бокиргон китоби. – Шеърлар ва дoston. – Тошкент: «Ёзувчи», 1991. – 80 б.

86. Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров. – Известия АН Узбекской ССР. – 1953. – №5.

87. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefсира XII-XIII вв. – Москва, 1963.

88. Боровков А.К. Названия растений по бухарскому списку «Мукаддимат ал-адаб» // Тюркская лексикология и лексикография. – 1974. – С. 91–112.

89. Веселовский Н. Очерк историко-географических свѣдѣний о Хивинскомъ ханствѣ: отъ древнѣйшихъ временъ до настоящаго. – СПб.: Типографія брат. Пантелеевыхъ, 1877. – 364 с.

90. Волин С.Л. Материалы хорезмийского языка. – Институт восточных рукописей РАН, Архив ученых. – 10 един. хранения, опись 93, дело №1. – 393 лист.
91. Вопросы тюркологии. – Сборник статей. / Отв. ред. **В.В.Решетов**. – Ташкент: Фан, 1965. – 135 с.
92. Вороновский Д.Г. Рукописи «Кынийат ал-Мунийя» в Собрании АН УзССР. – Известия АН УзССР. – Ташкент, 1955. – №2. – С. 69-74.
93. Высоцкий Н.Ф. Несколько слов о следах употребления у нас фигурного письма. – Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете, том VI, выпуск 2-ой. – Казань, 1888. – С. 3-18.
94. Гарипов Т.М. Понятие общетюркское языковое состояние и вопросы исторического развития кыпчакских языков Урало-Поволжья // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – № 2.
95. Григорьев В.В. О скифскомъ народѣ сакахъ. – Историческая монографія. Написанная къ двадцати-пятилѣтнему юбилею Императорскаго русскаго археологическаго общества. – Санкт-Петербургъ, 1871. – 202 с.
96. Григорьев В.В. Россия и Азия. – СПб., 1876.
97. Джидалаев Н.С. К вопросу о языке древних тюрков восточного Кавказа // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – № 5.
98. Добродомов И.Г. Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка // Советская Тюркология. – Баку, 1980. – № 2.
99. Добродомов И.Г. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков (соответствие s – š) // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – № 2.
100. Дониёров Х. Ўзбек халкининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – 98 б.
101. Дониёров Х. Эски ўзбек адабий тили ва кипчок диалектлари. – Лекцияларнинг тексти. – Тошкент, 1976. – 139 б.

102. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране (Историко-этнографический очерк) / Отв. ред. Э.А.Грантовский. – Москва: Наука, 1982. – 133 с.
103. Драчук В. Ёзувлар – ўтмиш сирлари шоҳиди / Сўз боши Б.Рибаков. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1980. – 268 б.
104. Древнетюркский словарь / Под. ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Щербака. – Ленинград: «Наука», 1969.
105. Дусимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Т., 1986. – 48 с.
106. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – / Мас. мух. ф.ф.д., проф. А.П.Хожиев. – Тошкент: Фан, 1985. – 104 б.
107. Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. – Лексический фонд: Пратюркский период. – Москва: Восточная литература, 2007. – 222 с.
108. Жумаев А.Ф. XV аср ўзбек номалари тили лексикасининг киёсий тахлили: Филология фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1994. – 25 с.
109. Жуманазаров Ю. Жанубий Хоразм диалекти ва ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1971.
110. Замахшарий Махмуд. Мукаддамат ул-адаб. – Фейллар боби / Таржимон ва нашрга тайёрловчи З.Исломов. – Тошкент: Тошкент Ислом университети, 2003. – Сўз боши – 31 б.; Луғат кисми 886 б.
111. Замахшарий Махмуд. Мукаддимат ул-адаб. – I-жилд. – Исмлал боби / Нашрга тайёрловчилар А.Д.Ўразбоев, А.Р.Матниёзов, Л.Ш.Абдукаримов. – Тошкент: Наврўз, 2018. – 386 б.
112. Записки Восточного Отдѣления русскаго археологическаго общества. Томъ VI. – СПб.: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1892. – 399 с (без Протоколов (I-XII) и табл.).
113. Зиёев Х. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси. – Тошкент, Ғафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2002.

114. Золотницкий Н.И. Лингвистическая заметка и названиях Булгар, Биляр и Морквашы // Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии. При Казанском Императорском университете. – т. III. – 1880-1882 год. – Казань. – 1884.

115. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих (Полный свод истории). / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова. / Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С. Камолитдина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – 560 с. + вкл. 32 с.

116. Известия о Хозарах, Буртасах, Булгарах, Мадьярах, Славянах и Руссах. Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста. / Пер. Д.А. Хвольсон. – СПб., 1869.

117. Историко-этимологический словарь осетинского языка. т. I: А-К». М.; Л., 1958; т. II: L-R. Л., 1973; т. III: S-T». Л., 1979; т. IV: U-Z. Л., 1989; т. V: Указатель. М., 1995.

118. Ишаев А. Из лексики узбекских говоров Каракалпакии // Вопросы тюркологии. – Ташкент, 1965. – с. 116.

119. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари (Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларининг кипчок группасидаги туркий тилларга муносабати. – Лугат). – Тошкент: Фан, 1977. – 176 б.

120. Ишаев А. Манғит шеvasи лексикаси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Т., 1960. – №5. – Б. 64-67.

121. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990. – 140 б.

122. Йўлдошев Д. Хоразм шеваларидаги субстрат катламга мансуб баъзи сўзлар хақида. – Филологик тадқиқотлар. – Мақолалар тўплами. – Урганч, 2004.

123. Йўлдошев Р. Беруний – тилшунос. – Урганч, УрДУ нашри, 2011.

124. Йўлдошев Р., Ахмедов А. Хоразм шеваларида хоразмий сўзлар. – Эроний тилларнинг лексикологияси. – Мақолалар тўплами. – Тошкент, 2010. – Б. 110-117.

125. Йўлдошев Р., Матниязов А. “Мукаддимат-ул-адаб” – ўзбек тили тарихи учун ноёб манба // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2013. – №10. – Б. 37-42.

126. Йўлдошев Р., Матниязов А. Қалимги хоразм манбалар хусусида // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2013. – №9. – Б. 40-43.

127. Йўлдошев Р., Матниязов А. Хоразм шевалари лексикасидаги хоразмий асосга эга сўзларнинг тарихий-этимологик тадқиқи // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2015. – №10. – Б. 17-33.

128. Йўлдошев Р., Матниязов А. “Мукаддимат-ул-адаб” – ўзбек тили тарихи учун ноёб манба // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2013. – №10. – Б. 37-42.

129. Камол Умий. – Тошбосма. – Қозон, – 1831.

130. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – Москва, 1951.

131. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.

132. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. – Харьков: Изд-во Харьковск. гос. ун-та, 1956. – 345 с.

133. Кошғарий Махмуд. Девону луғотит турк (Туркий сўзлар девони) / Нашрга тайёрловчи Қ.Содиқов. – Тошкент: Ғ.Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.

134. Кошғарий Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи: С.М.Муталлибов. – Уч томлик. I том. – Тошкент: ЎЗР ФА, 1960. – 499 б; ДЛТ, II т. – Т., 1963. – 427 б; ДЛТ, III т. – Т., 1963. – 463 б; ДЛТ, Индекс-луғат. / Ғ.Абдурахмонов ва С.Муталлибовлар иштироки ва тахрири остида. – Т., 1967. – 550 б.

135. Кошгарий Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғоти-турк) / Тўлдирилган ва ислох қилинган иккинчи нашри. Нашрга тайёрловчи Х.Болтабоев, Б.Исабеков. 3 томлик. – Тошкент: «Мумтоз сўз», 2016.

136. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Выпуск XII. / Отв. ред. Б.Д.Греков. – М.-Л.: АН СССР, 1946. – 183 с; КСИИМК, вып. XIII. – М.-Л., 1946. – 206 с; КСИИМК, вып. XV. – М.-Л., 1947. – 154 с; КСИИМК, вып. 55. – М., 1954. – 164 с.

137. Крачковская В.А. Эволюция куфического письма в Средней Азии. – Эпиграфика Востока. Выпуск III. – Сборник статей. – Москва: АН СССР, 1949. – С. 2-27.

138. Қосимов С. Хоразмий ижоди: Номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1950.

139. Мадрахимов А. Исследование по лексике огузского наречия узбекского языка: Дисс. ... док-ра филол. наук. – Т., 1978. – 381 с.

140. Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лахжаси лексикаси. – Тошкент: Фан, 1973. – 192 б.

141. Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лахжасининг қисқача қиёсий луғати. – Урганч: «Хоразм» тахририяти нашр бўлими, 1999. – 194 б.

142. Маковельский А.О. Авеста. – Баку, 1960. – 70с. Эл. ресурс : http://www.avesta.org.ru/books/makovelsky/makovelsky_content.htm Веб-дизайн Ю.С.Лукашевич.

143. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951.

144. Материалы Хорезмской экспедиции. Выпуск 4. / Под общ. ред. С.П.Толстова. – Москва: АН СССР, 1960. – 208 с; МХЭ, вып. 6. Ч. I. – М.: АН СССР, 1963. – 275 с; МХЭ, вып. 7. Ч. II. – М.: АН СССР, 1963. – 207 с.

145. Матниёзов А. Камол Эмий // «Урганч окшоми» газетаси. – 2002 йил, август сони.

146. Матниёзов А.Р. «Ал-Осор ул-бокия» асаридаги хоразмий тилига оид астрономик атамаларнинг этимологик тахлили // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – Хива, 2016. – №2 (39). – Б. 47-52.

147. Матниёзов А.Р. «Қунйат ал-мунйа» асарининг Саудия нуسخалари хусусида // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – Хива, 2015. – №2. – Б. 46-50.

148. Матниёзов А.Р. Абу Райхон Берунийнинг «Ал-Осор ул-бокия» асаридаги хоразмий тилига оид астрологик атамалар ҳақида // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – Хива, 2015. – №4 (37). – Б. 51-55.

149. Матниёзов А.Р., Авазбаева У.Ў., Исмаилова Г.Б. XII аср хоразмшоҳлар давлатида Тарих илми // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – 2017. – №3. – Б. 65-73.

150. Матниязов А. Камол Амий. – Урганч, 2006.

151. Матниязов А.Р. Қадимги Хоразм ёзма ёдгорликларини ўрганишдаги долзарб муаммолар // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш талқинотчилар талқинида: илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Самарқанд, 2016. – Б. 35-38.

152. Матниязов А.Р. Хорезмийские глоссы в «Фармакогнозия» Бируни // Тамаддун нури. – Тошкент: Iрақ уо'ли poligraf, 2016. – №2. – Б. 46-49.

153. Мусаев К.М. Тюркско-иранские языковые связи // Советская Тюркология. – Баку, 1989. – № 6.

154. Мухаббатнома. – Тошкент, 1959.

155. Мухаммаджонова Г. Ўзбек тили лексикаси таракқиётининг баъзи масалалари. – Тошкент: Фан, 1982. – 88 б.

156. Мюллер Г.Ф. О народах издревле в России обитавших. / Пер. с нем. И. Долинским. – СПб., 1773.

157. Нажмиддинов З. Хоразмий тилини ўрганиш тарихидан // Эроний тилларнинг лексикологияси. – Мақолалар тўплами. – Т., 2010. – Б. 120-126.

158. Народы мира. Историко-этнографический справочник. - Москва: издательство «Советская энциклопедия», 1988. - 624 с.

159. Народы мира: Этнографические очерки. Народы Средней Азии и Казахстана. Том I. / Под общ. ред. С.П.Толстова. - Москва: Изд-во АН СССР, 1962. - 768 с.

160. Насыров Д.С. Общая характеристика диалектных систем каракалпакского языка и опыт их классификации // Советская Тюркология. - Баку, 1974. - №4.

161. Норбаева Ш.Х. Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи: Филол. фанлари бўйича фалс. д-ри дисс. - Т., 2017.

162. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. - Том I: Фонология. / Отв. ред. В.С.Расторгуева. - Москва: Наука, 1975. - 240 с.

163. Основы иранского языкознания: Среднеиранские и новоиранские языки. / Отв. ред. В.А.Ефимов. - Москва: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2008. - 446 с.

164. Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка. выпуск 1. - Введение. - Ташкент, 1935. - 48 с. (с приложением схемы классификации узбекских говоров)

165. Поливанов Е.Д. Этнографическая характеристика узбеков. выпуск 1. - Происхождение и наименование узбеков. - Ташкент, 1926. - 31 с.

166. Поппе Н.Н. Монгольский словарь "МукаддаMAT ал-адаб", ч. I-2. - Труды ИВ АН СССР, т. 14. - М.-Л., 1938; ч. 3. - М.-Л., 1939.

167. Рабгузий Носируддин. Қисаси Рабгузий. - I-II китоб. - Тошкент: Ёзувчи, 1990.

168. Расторгуева В.С. Иранские языки. Введение. - В кн.: Языки народов СССР. т. I: Индоевропейские языки. - Москва, 1966.

169. Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1: а-я. - Москва: Восточная литература РАН, 2000. - 327 с; ЭСИЯ, т. 2: b-d. - М., 2003. - 502 с; ЭСИЯ, т. 3: f-h. - М., 2007. - 493 с; Т. IV : i-k. 2011. 415 с.

170. Рахмонов Н., Соликов К. Ўзбек тили тарихи: филология факультетлари талабалари учун дарслик. - Тошкент: Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2009.

171. Розий Фахриддин. Жомъ ул-улум. - Тошбосма. - Тошкент, 1897.

172. Рузимбаев С. Специфика, типология и поэтика хорезмских дастанов: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. - Т., 1990. - 41 с.

173. Садыков К. Роль уйгуро-письменных памятников в формировании и развитии древнетюркского письменно-литературного языка // Institute of Asian Culture and Development. Volume 6. - Seoul, 2001. - P. 1-9.

174. Садыков К.П. Графико-фонетические особенности тюркских уйгурописьменных памятников XI-XV вв.: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. - 1992. - 49 с.

175. Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка. - Сборник «Мир-Али-Шер». - Л., 1929. - С. 1-23.

176. Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. - Петроград, 1922.

177. Самойлович А.Н. Очерки по истории туркменской литературы. - Сб. «Туркмения», I. - 1929. - стр. 133.

178. Скворцов М.И., Скворцова А.В. Словарь Чувашско-русский и Русско-чувашский. - Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 2003. - 432 с.

179. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР (каталог). Том I. - Ташкент: АН УзССР, 1952. - 440 с; СВР, т. II. - Т., 1954. - 589 с;

СВР, т. III. – Т., 1955. – 555 с; СВР, т. IV. – Т., 1957. – 560 с; СВР, т. V. – Т., 1960. – 543 с; СВР, т. VI. – Т., 1963. – 736 с; СВР, т. VIII. – Т., 1967. – 798 с.

180. Содиков К. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. / Такризчилар: А.Рустамов, Қ.Омонов. – Т., 2006. – 207 б.

181. Содиков К. Уйгур ёзуви тарихи: манбаунослик ва китобат тарихи масалалари. / Такризчилар: М.Исхоков, М.Ҳакимов. – Тошкент: Маънавият, 1997. – 96 б.

182. Содиков Қ., Омонов Қ. Илмий-танкидий матн яратиш замон талаби // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2010. – №34.

183. Соколова В.С. Авеста: Опыт морфологической транскрипции и перевод / Подготовка материалов к изд. и ред. И.А.Смирнова. – СПб.: Наука, 2005. – 544 с.

184. Стеблин-Каменский И. М. Этимологический словарь ваханского языка. – СПб.: Петербургское востоковедение. 1999. – 480 с.

185. Струве В.В. П.К.Кововцов как ассириолог // Эпиграфика востока. – М.-Л.: АН СССР, 1953. – №8. – С. 3-9.

186. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. / Отв. ред. М.Н.Тихомиров. – Москва: МГУ, 1948. – 352 с (+90 с табл.).

187. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования (Тезисы докторской диссертации, защищенной на заседании Ученого совета Института истории АН СССР 31 августа 1942 г.). – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, том XIII – М.-Л.: АН СССР, 1946. – С. 143-150.

188. Толстов С.П. Монеты шахов древнего Хорезма и древнехорезмийский алфавит // Вестник древней истории. – М., 1938. – №4 (5). – С. 120-145.

189. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. / Под. общ. ред. С.И.Вавилов, П.Ф.Юдин. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 326 с.

190. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алнев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Дорулфунунлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари талабалари учун дарслик. – Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.

191. Ўзбек тилининг лексикологияси. / Мас. мух. А.Ҳожиев, А.Ахмедов. – Тошкент: Фан, 1981. – 313 б.

192. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент, Университет, 2000; II-жилд (араб сўзлари ва улар билан хосилалар) – Т., 2003; III-жилд (форсча, тожикча бирликлар ва улар билан хосилалар). – Т., 2009.

193. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971.

194. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003. – 704 б; ЎЗМЕ. 10-жилд.– Т., 2005. – 656 б.

195. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи газетаси. – Тошкент, 2016 йил 13 май.

196. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 ноябрдаги «Тошкент Ислом академиясини ташкил қилиш тўғрисида»ги Қарори // Халқ сўзи газетаси. – Тошкент, 2017 йил 12 ноябрь.

197. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори // Халқ сўзи газетаси. – Тошкент, 2017 йил 24 май.

198. Ураксин З.Г., Шакуров Р.З. IV Поволжская конференция по ономастике // Советская Тюркология. – Баку, 1974. – № 1.

199. Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – 136 б.

200. Усмонов О. Ўзбек тили масалалари. – Ўрта Осиё Давлат университети илмий асарлари тўплами. – Тошкент, 1957.

201. Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Том I. – Ташкент: Фан, 1966. – 652 с; Т. II. – Т.: Фан, 1972. – 779 с.

202. Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века: Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. №1. Т., 1967.

203. Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. – Казань, 2000.

204. Федотов М.Р. В.В. Радлов и Н.И. Ашмарин о происхождении чувашского языка // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – № 5.

205. Федотов М.Р. К вопросу о древнечувашской письменности // Советская Тюркология. – Баку, 1972. – № 5.

206. Федотов М.Р. Отношение чувашского и общетюркского языков к языкам хазар, дунайских и волжских болгар, а также финно-угров // Советская Тюркология. – Баку, 1979. – № 3.

207. Фозилов Э. XIV аср Хоразм ёдномалари. – Тошкент: Фан, 1973. – 326 б.

208. Фрейман А.А. Хорезмийский язык. Материалы и исследования. – Часть I. / Отв. ред. С.П.Толстов. – М.-Л.: АН СССР, 1951. – 120 с.

209. Хабичев М.А. Вагг, вагор // Советская Тюркология. – Баку, 1975. – № 4.

210. Хакимянов Ф. Следы диалектов в языке памятников Волжской Булгарии // Советская Тюркология. – Баку, 1974. – № 4.

211. Хакимянов Ф.С. Булгарский язык. – Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек, 1997. – стр. 47.

212. Хофиз Хоразмий. Девон 1-китоб. Нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. –Т. 1981.

213. Хофиз Хоразмий. Девон 2-китоб. Нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. –Т. 1981.

214. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи К.Каримов. Т. Фан, 1971.

215. Хорезми. Мухаббатнаме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследования Э. Н. Нажипа. –М., 1961.

216. Хузангай А.Р. Второе рабочее совещание этимологов // Советская Тюркология. – Баку, 1983. – № 5.

217. Ҳакимжонов М. «Мукаддимат ул-адаб»нинг қўлёзмаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1978. – №6.

218. Шайкевич А.Я. Введение в лингвистику. – Москва, АCADEMA, 2005.

219. Шницер Я.Б. Иллюстрированная всеобщая история письмен (с 155 рисунками и 19 отдельными таблицами, печатанными красками и золотомь). – СПб.: Издание А.Ф.Маркса, 1903. – 264 с.

220. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарк, 2001.

221. Шпилевский С.М. О задачах деятельности Казанского ОАИЭ и о возможном содействии обществу со стороны жителей местного края. – Изв. ОАИЭ, т. III. – 1880-1882 год. – Казань, 1884.

222. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.-Л., 1962.

223. Щербак А.М. К истории узбекского литературного языка древнего периода. – Сборник «Академику В.А.Гордлевскому». – Москва, 1953.

224. Щербак А.М. Огузнаме, Мухаббатнаме. – Памятники древнейтюркской и староузбекской письменности. – Москва, 1959.

225. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. Москва: Наука. 1974. с.768; ЭСТЯ: общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж» и «Й». – 1989. –

с. 292.; ЭСТЯ: общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К» (-«Г») и «Қ» (~«Қ» ~«К»). – Выпуск первый. / Отв. ред. Г.Ф.Благова. – Москва: Языки русской культуры, 1997. – 368 с.

226. Юлдашев Д.Т. Жанубий Қорақалпоғистон топонимларининг тарихий-этимологик тадқиқи.: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Нукус, 2012. – 23 б.

227. Языки мира: Тюркские языки. Бишкек: Издательский дом Кыргызстан, 1997.

228. Якуб Кемаль. Тюрко-татарская рукопись XIV века «Нахж ул-Фарадис». / Предисл. А.Самойлович, Ялтинский объединённый краеведческий Музей. – Симфереполь, 1930.

229. Яфаров Б.А. Литература Камско-Вольжских Булгар XIII-XIV вв. и рукопись «Нахж ал-Фарадис»: канд. дисс. Казань, 1949.

230. رسالة الالفاظ الخوارزمية التي فى قنية المبعصوت / Risolat al-alfoz al-xorazmiya allati fi qunyat al-mabsut. – Rossiya FA SHQI fondi, S2311.

231. ىنيمزغلاى دهاز لادومحن بارامختع اجرى بان يدلامجن. قنية المنية لتتميم الغنية. ٦٩٢. ص. ٦٩٢. # 3348 / Qunyat al-munya li tatmim al-g'unya. – Najmiddin Abu Rijo' Muxtor ibn Mahmud az-Zohidiy al-G'azminiy. – Ar-Riyoz (Saudiya Arabistoni), hij. 692 (=1293) yil. – 212 varaq. – Elektron resurs: <http://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/7824/3>

232. ىنيمزغلاى دهاز لادومحن بارامختع اجرى بان يدلامجن. قنية المنية لتتميم الغنية. ٦٩٢. ص. ٦٩٢. # 7382 / Qunyat al-munya li tatmim al-g'unya. – ar-Riyoz (Saudiya Arabistoni), hij. 983 (=1573) yil. – 216 v. – Elektron resurs: <http://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/7824/4>

233. ىنيمزغلاى دهاز لادومحن بارامختع اجرى بان يدلامجن. قنية المنية لتتميم الغنية. / Qunyat al-munya li tatmim al-g'unya. – O'zR FASHI fondi, №№2491, 3170, 3181, 3246/I, 3247, 3725, 4723, 4793, 4839, 5942/I, 7514/II, 8113, 8347, 8542.

234. ىيل ١٨٣٣ قازان نشى قازان ىيل ١٨٣٣. – Kamol Amiy. – Abdurahmon Qorg'oliy nashri. – Qozon, 1833.

مصطفى بن محمد حاجى خليفة. كشف الظنون عن اسامى الكتب. المجلدات الاول و 235. – Kâtib Çelebi. Keşf-el-zunun, I-II cild. – Maarif matbaasi, 1941. – Mukaddime. Kâtib Çelebinin hayati, ilmi şahsiyeti, Gustav Flügelin mukaddimesi 1-48 s. (Mustafö bin Muhammad Xozhi Xalifa. Kashf uz-zunun an asomi al-kutub wal-funun. – Al-Muzhallidot al-awwal wal-sonij. – Dor ihjo al-taros al-arabij. – Bajrut – Libnon, 1941). – I жилд: 1-939; II жилд: 940-2056 с.

مصطفى بن محمد حاجى خليفة. كشف الظنون عن اسامى الكتب. المجلدات الاول و 236. – Kâtib Çelebi. Keşf-el-zunun, I-II cild. – Maarif matbaasi, 1941. – Mukaddime. Kâtib Çelebi'nin hayati, ilmi şahsiyeti, Gustav Flügel'in mukaddimesi 1-48 s. (Mustafö bin Muhammad Xozhi Xalifa. Kashf uz-zunun a'n asomi al-kutub wal-funun. – Al-Muzhallidot al-awwal wal-sonij. – Dor ihjo al-taros al-arabij. – Bajrut – Libnon, 1941). – I jild: 1-939; II jild: 940-2056 s.

237. ىتيمه الدهر فى فتوى اهل العصر / Yatimat ad-dahr fi fatovo ahl al-asr. – O'zR FA SHI fondi, №3050.

SHARTLI QISQARTMALAR:

Manbalar

- АН** – Академия наук
ЗИАО – Записки Императорского Археологического общества
ФА ШИ – Фанлар академияси Шарқшунослик институти
ФА ШКИ – Фанлар академияси Шарқ қўлғазмалари институти
ОИЯ – Основы иранского языкознания
ОАИЭ – Общество Археологии, Истории и этнографии
СВР – Сборник восточных рукописей
ЧСР – Чувашско-русский словарь
D – Hofiz Xorazmiyning “Devon”i
G – Sayfi Saroyining “Gulistoni bit-turkiy” asari
MA – Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddamat ul-adab” lug’ati
HF – “Nahj ul-farodis” asari
SB – Sulaymon Boqirg’oniyning asari
Mn – Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asari
NR – Nosiriddin Rabg’uziyning “Qisasi Rabg’uziy” asari
XSh – Qutbning “Xusrav va Shirin” asari

Tillar va dialektlar

- xorazm t.** – xorazm tili
xorazm sh. – xorazm shevalari
(o’g’.qip.) – o’g’uz, qipchoq lahjalari
chuv. – chuvash tili
o’zb. – o’zbek tili
slav. – slavyan tili
q-q. – qoraqalpoq tili

Diakritik belgilar

* – dastlabki o’zak, negiz.

> – ... dan ... ga o’tganlikni yoki o’sib chiqqanlikni bildiradi.

< – ... ga ... dan o’tganlikni yoki o’sib chiqqanlikni bildiradi.

~ – aynan, o’xshash.

Qisqartmalar

ad. – adabiy qipch. – qipchoq qirgʻ. – qirgʻiz
av. – avesto (tili) Q-q. – Qoraqalpogʻiston lahj. – lahja
boz. – bozand (avesto) er. – eroniy turkm. – turkman
budd. – buddaviy yevr. – yevropa q.q. – qoraqalpoq
bulgʻ. – bulgʻor tat. – tatar qad. – qadimgi
goh. – gohlar sugʻd. – sugʻdiy qoz. – qozoq
oʻzb. – oʻzbek moʻgʻ. – moʻgʻul (cha) chuv. – chuvash
shev. – sheva (lari) rus. – ruscha os. – osetin
slav. – slavyan xor. – xorazm (-iy) t. – tili

Xorazm shevalari uchun transkripsiya

a til orqa quyi koʻtarilish unlisi *ʌ* oʻzbek tilidagi *l* undoshi kabi
ə til oldi quyi/ oʻrta quyi undoshi kabi *m* oʻzbek tilidagi *m* undoshi kabi
ō oʻzbek tilidagi *b* undoshi kabi *n* oʻzbek tilidagi *n* undoshi kabi
o oʻzbek tilidagi *v* undoshi kabi *ʏ* til oldi/til orqa *ng* undoshi
ɔ oʻzbek tilidagi *g* undoshi kabi *o* til orqa oʻrta koʻtarilish unlisi
ɛ (chuqur) til orqa undoshi *ø* til oldi oʻrta koʻtarilish unlisi
ð oʻzbek tilidagi *d* undoshi kabi *n* oʻzbek tilidagi *p* undoshi kabi
e til oldi yuqori- oʻrta unlisi *p* oʻzbek tilidagi *r* undoshi kabi
ɟc qorishiq undosh *c* oʻzbek tilidagi *s* undoshi kabi
ʒ oʻzbek tilidagi *z* undoshi kabi *m* oʻzbek tilidagi *t* undoshi kabi
ʉ til oldi yuqori koʻtarilish unlisi *y* til orqa yuqori koʻtarilish unlisi
ɓ *i* unlisining varianti *y* tovushining yumshoq varianti
ɔ *i* tovushining qattiq variant *x* (chuqur) til orqa undoshi
ɓi til oʻrta-orqa qattiq unlisi *ʏ* oʻzbek tilidagi *h* undoshi kabi
ū oʻzbek tilidagi *y* undoshi kabi *ʉ* oʻzbek tilidagi *ch* undoshi kabi
κ oʻzbek tilidagi *k* undoshi kabi *uu* oʻzbek tilidagi *sh* undoshi kabi
ʏ (chuqur) til orqa undoshi

هـ
 نو نوشوب کو نکولان و اوج کوری
 روا سوزله ما بر طرف سوزی
 کلنک ایستک امدی فنی تقالیم
 سرب سفاد سار کن یکل کلم
 باطل حق سبحان اوزو کور کوری
 ایجکل ننگله انه کولور دله بری
 چاقت بوق ازونی نلم کن کور کور
 خجونه خلعتی خود سنک
 غوغا له ردهن بولور سر سنک
 ایتماق حاجب بوق کورورین سنک
 بو بار لوق برندن ایر اوز کور کور
 اجوق نوقوالمن جفا زمر سنک
 اجلسون سز البوق سب اوز زمر سنک
 نلم تا نغز اجمع مز اولغوغا
 نر ارمو کور کور لوق نوقوغا
 سلسله جملنا کم جان اولغولی
 السلسله کم الی نوقوغا

"Mu'in al-murid" asari. 23b

وَأَذْكُرْ عَيْنِدَا وَدَا الْأَيْدِ
 أَنَّهُ أَقَابُ أَنَا سَخَرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ
 يَسْخَرُ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ وَالطَّيْرِ
 مَخْشُورَةً كُلَّهَا أَقَابُ وَشَلَانَا
 مَلَكَةً وَأَيِّنَاةَ الرَّحْمَةِ وَقَضَى
 الْخَطَابِ وَهَذَا نَبِيُّ الْخَصْمِ
 إِذْ تَسَوَّرَ الْمَخْرَبَ إِذْ دَخَلُوا

"Tafsir" asarining Mashhad nusxasi.

Anvar Matniyazov, Berdaq Yusufov

O'ZBEK TILINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI TARIXI

Toshkent – 2023

Muharrir Umida Avazbayeva
Texnik muharrir Munajat Ikramova
Sahifalovchi Habibullo Ergashev

Nashriyot litsenziyasi № 067107. 06.03.2023-y.

11-07.2023-yilda bosishga ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 60x84 1/16. "Times New Roman" garniturasida.

Shartli bosma tabog'i 12.25. Adadi 500 nusxa.

Buyurtma raqami № 11/07-01 Bahosi shartnoma asosida.

"Euroasia print" MChJ korxonasida nashrga tayyorlandi va chop etildi.

Manzil: Toshkent sh., Uchtepa tumani, 1-uy.

Tel.: +998901206798:

email: euroasiaprint@gmail.com

